

ԲՆԱԳՐԵՐ

ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

TEXTES ET ETUDES

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐԻ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

1789-1989

Մեր Երանաշնորհ Հիմնադիրը, Մխիթար Աբբահայր, ուղեւորվ վերանորոգել հայ վանականութիւնը, վառեց լոյսի մեծ ջահ մը, որու բոցերը ծառայեցին ջերմացնելու իր ազգի զաւակներու սրտերն ու հոգիները: Ամէն ազգի պատմութեան մէջ, յատկապէս հին ժամանակներու մէջ, վանքերը եղած են չափանիշը ժողովուրդի մը հոգեկան եւ մշակութային պահպանումին ու զարգացումին:

Առանց ուղեւ ընդարձակելու այս գաղափարը, որ այնքան ակրն-յայտնի է, կ'անցնինք ուղղակի մեր նիւթին, գոհունակութեամբ արձանադրելու թէ Մխիթար Աբբահայր ալ իր հեռատեսութեամբ՝ յայտնեցաւ նոր գարադիւլս մը բանալ մեր ազգին համար: Հաստատուելով Ս. Ղազար, անոր նիւթական պարիսպները ամրացուցած ատեն՝ հիմնեց հոգեւորականներու կեդրոն մը, որոնք քալելով իրենց նախնիքներու հետքերուն վրայէն՝ Աստուծոյ գերագոյն պաշտամունքի կողքին՝ ուղեցին ծառայել իրենց ազգին, ու մինչ Մխիթար օրհնելով իր աշակերտները վը դրկէր գանոնք քարոզութեան, արծարծելու ժողովուրդին մէջ քրիստոնէական սկզբունքներն ու հաւատքը, ինքը, Հիմնադիրը Մխիթարեան Միաբանութեան, արդէն իսկ ձեռնարկած էր լուռ առաքելութեան, այն է՝ աղօթքին հետ զոյգ՝ փրօած էր հրատարակչական գործունէութիւնը, լոյս ընծայելով յիսունէ աւելի հոգեւոր եւ հոգի լեզուի վերաբերեալ հատորներ:

Այսպէս գործեց Մխիթար, ու նոյնը կրտակով ժառանգութիւն թողուց իրեն հետեւորդներուն:

* * *

Մխիթար Աբբահօր գրութիւններուն եւ կամ Ս. Ղազարի դիւանական տունալիներուն մէջ՝ չենք գտներ փոփառած լլլլայ Ս. Ղազարի վրայ հաստատել ինքնուրոյն տպարան: Ան իր բոլոր գիրքերը տպած է Վենետիկի տպարաններուն մէջ, յատկապէս

Անտոն Պորթոլիի տպարանը, որ օժտուած երկար տարիներու փորձառութեամբ՝ դո՛ւ կը ձգէր զինքը: Մխիթար, սիրողը կատարելութեան, ըրած էր իր 'խաբիլին' կատարելագործելու համար Պորթոլեան տպադրութիւնը, Ամսդերտամէն բերել տալով զրաւի դրուած տպաւորական դերքեր, ձուլել տալով զանազան տեսակ տառեր:

Այս սակաւ տողերուն մէջ ծածկուած է ամբողջ աշխարհ մը. Մխիթար անձամբ եւ աշակերտներով կը հսկէր գործին վրայ, որ ալէսդի ամէն կերպով դո՛ւ հացնէր իր ընթերցողները, որոնց կ'օգնէր՝ հրամցնելով դերքը, որոնցմէ կը ստանար նիւթական միջոց՝ ապահովելու համար նորահաստատ Մխիթարեան դոյատեւութեան:

Մխիթարի մահով՝ սկսուած գործը սկսեց էր շարունակուել նոյն թափով: Պատմութիւնը ցոյց կու տայ՝ որ գործը շարունակուելով՝ հանրե՛ծ՝ կ'ենթարկուի արեկոծութիւններու, ունենալով փայլուն եւ նուազ փայլուն ժամանակներ: Զէ կարելի միտալազող ընթանալ պատմութեան մէջէն, առանց ենթարկուելու անոր ելեւէջներուն:

Քառասնամեայ շրջանի մը մէջ (1750-1790) Մխիթարեան հրատարակութիւնները կրնանք բաժնել երեք խումբերու.

ա. Վերատպութիւն սպառած գիրքերու. նոր կոակարան, Սաղմոսարան, Ժամագիրք, Մխիթար Աբբայի Գրիստոնէականի տեսակները (1750-1771, 1775), Քերականութիւն (1770), Կրթութիւն աղօթից (1772), Գիրք Մոլութեանց եւ Առաքինութեանց (1772-3), Վարքեր. Ս. Յովհաննու Աստուծոյ (1770), Պարտեզ Հոգեւոր (1772, 1785):

բ. Թարգմանածոյ գործեր. Հ. Վ. Ասկէրեանի քառահատոր Փիլիսոփայութիւն (1750-1), Բենեդիկտոս ԺԲ.ի... Թուղթ հանրական (1755), Խոկմունք քրիստոնէականի (1771), Քարոզք համաօտք (1781), Հ. Զ. Արեքսանեանի Կշիռ Ժամանակի (1750), Գիրք հրաշից (1772), Խրատք յաղաքս կրօնաւորական կատարելութեան (1779):

գ. Ինքնագիր երկեր. Հ. Մ. Գարադաշեանի Մտածութիւնք (1753), Խորհուրդ աստուածաշնորհութեան, Հիւսնակ բարեքանութեան (1775), Մխիթար Աբբայի Հայկազեան բառարանի երկրորդ հատոր (1769), Հ. Ս. Ազոնցի Ճարտասանութիւն (1775), Հ. Մ. Զամբանի Քերականութիւն հայկազեան լեզուի (1779), Եռահատոր Պատմութիւն Հայոց (1784-6), Հ. Ս. Աղամալեանի եւ Հ. Խ. Սիւրմէրեանի Քրաքար եւ աշխարհաբար Թուարանութեան հատորները (1781, 1788), Հ. Վ. Ասկէրեանի Մշտնջեմաւոր պարգաւոմար (1782) եւ այլ մանր երկեր: Ասոնց շարքին յիշատակենք Ներսէս Լամբրոնացիի Ատենաբանութիւնն ու ճառերը (1787), Գրիգոր Նարեկացիի Մեկնութիւն երգ երգոցիմ (1789):

Քառասնամեայ գործունէութեան մը համար՝ քիչ են արդարեւ կատարուած հրատարակութիւնները. իսկ եթէ մօտէն դիտելու ըլ-

լանք՝ իր տեաննէն միջանկեալ պարապութիւններ՝ ուր ամենեւին դադրած է տարադրութիւնը. 1754-1756 տարիներուն՝ ոչինչ տարադրուած է, 1757-1758 տարիներուն տպուած է միայն Օրացոյցը, 1760-1765 տարիներուն՝ բացարձակ լռութիւն է, 1766-1768 տարիներուն՝ վերատպուած են միայն ժամադիրքն եւ Նոր Կտակարանն:

Ի՞նչ էր պատճառը գործին դանդաղումին: Ի՞նչնէ մանրամասնութիւններու, քաղելով Ս. Ղազարի գիւտանէն, հետեւելով ժամանակագրական կարգին:

ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳՐԱՇԱՐԻ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆԻ

Մխիթար Աբբայ 1749ին Անտոն Պորթուգի տպարանը տպել կուտար Հայկագեան բառարանի Ա. հատորը եւ Վարք սրբայն Գրիգորի Լուսաւորչի: Մխիթարի մահով (1749) կը դադրի ամէն տպագրական գործունէութիւն, ապատելով նոր Աբբայի ընտրութեան, որ տեղի կ'ունենայ 6 Ապրիլ 1750ին, յանձին Ս. Ստեփանոս Մեղրոնեանի: 2 Յունիս 1750ին Հ. Վրթանէս Ստիւքեան կը գլխի նորընտիր Աբբաճօր՝ որ կը գտնուէր Նովէնդա գիւղը. «տպագրութիւնն յետ միոյ ամսոյ որ կը գտնուէր Նովէնդա գիւղը. «տպագրութիւնն յետ միոյ ամսոյ հաղիւ սկսանի, մինչեւ ուսանիցի տպագրողն զհակակաւն գիրս վարել, հոր հայր իւր ուսուցանելոց է նմա»: 1750ի Յունիս-Օգոստոս ամիսներուն, Ստեփանոս Որլանտեան տպարանին մէջ սկսած էր տպագրութիւնը Հ. Վ. Ասկէրեանի Թարգմանած Անտոն Կովղմի Փիլիսոփայութեան Ա-Գ հատորները: Նորընտիր Աբբաճայրը նկատած Անտոն Պորթուգի պատճառած դժուարութիւնները՝ հեռացած էր անկէ, ու սկսած գործակցիլ Ստ. Որլանտեան տպարանին հետ:

Այս շրջանիս Վենետիկ կը գտնուէր Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեան, որ նուիրուած էր հրատարակչական գործին: 11 Մայիս 1750ին Վենետիկէն կը գլխի Մեղրոնեան Աբբային, շատ առարկայական կերպով պատկերացնելով Պորթուգի տպագրատպելին դիրքը, եւ որով կը բացատրուի թէ ինչո՞ւ Մեղրոնեան հետացած էր այդ տպարանէն:

«Անտանիլի եղեւ յամանից կողմանց չափազանց ամբարտաւանութիւն Անտոնի տպագրչին: Թողում ի բաց զվատթարագոյն տպագրումն ապականեալ, եղծեալ եւ պտղեալ: Այլ նաեւ ոչ գտանի կուտակ թղթոյ իմիք, որ ոչ ունիցի զքառասնաւոր, զյիսնաւոր եւ զհասակ թղթոյ պարտութիւն թղթոց: Եւ այսու ամենայնիւ ոչ աղաչանաց անայ կ'էր յանդիմանութեանց ունին զնէ՝ յուսալով ի յայն, թէ միայն ինքն է տպագրիչ»:

«Եւ լուեալ եմ խորհրդականապէս ի յիւրանոց ոմանց, թէ Գերարդութիւն քո խնդրեալ եւ առեալ է զգրեանս քո ի նմանէ, իբր ոչ կ'առնելոյ այսուհետեւ տպագրել անդ զգիրք ինչ (օչ թէ ճշմարիտ փշէր). վասն որոյ նոյն ամբարտաւանն առաջագրեալ է ինքեան դալ

և և աղաչել Գերլարդուլթեան քոյ որքան առ այս: Ուստի եթէ իցէ այնպէս որպէս եւ լուայ ի միոյն իւրայնոց, աղաչեմ, ոչ թեթեւապէս անցուցանել զայս նիւթ, ըստ ամենայնի նուաճելով զխստութիւնն պարանոցի նորին ի ներքոյ կանոնաւոր լծոյ իմիք, եւ կամ թէ ամենեւին լքել զտպաղարատունն զայն:

«Գանդի այնքան բռնացաւ տաահաւելութիւնն նորին, որ անճարացեալ եմ, կամիմ թողուլ այժմ զտպաղարատն Կեմքանեացին, թէեւ մնացեալ իցէ պակաս տասն թուղթ, զի եհան զիս ի կէս աւուրց իմոց մախիչն այն: Եւ զորպէս զոյն այսորիկ իրակութեան ծանուցես ինձ ի ձեռն յարդելի եղբոր իմիք. բաւ է»:

1750–1753 տարիներուն, Որլանտեան տպարանէն լոյս վրը տեսնեն Միաբանութեանս Վոդմէ՝ 12 մեծ ու փոքր հատորներ, որոնցմէ բացառութիւն կը կազմէ միայն Փիլիսոփայաբան չորրորդ հատորը, որ 1751ին տպուած է Պորթուգի տպարանը. այս հեղուլթեան պատճառը պիտի տեսնենք ատորեւ: 1752ին Որլանտեան տպարանէն լոյս կը տեսնէ Նոր Կտակարանը, «արբազրելով ընդ բազմաց ձեռագրաց բաղդատութեամբ եւ վայելչացուցանելով ամենեւին, եւ կարծեմ թէ այնպէս լինի զի եւ զմեկանինն զերարանցիցէ»¹: Նոր Կտակարանի տպադրութիւնը կ'երկարաձգուի, որովհետեւ «զիր շարօղն հիւանդացաւ քնքամբ, ուստի մինչեւ ցարժմ տակաւին մի թապաղայ Կտակարանին չէ տպեալ»²:

Տպարան փոխելով, Պորթուգի Որլանտեան անցնելով եթէ հարց մը լուծուած էր, յատկապէս ձեռքադատած Պորթուգի դրած պայմաններէն եւ վատ վարմունքէն, սակայն որակի տեսարկէտով անտաբակ լոյս վնասած ու կորսնցուցած էինք: Գանդատը վուր դայ Պոլսոյ ժողովուրդէն, որոնց արձագանդը կ'ըլլայ Հ. Զաքարիա Արեքսանեան, գրելով 16 Օգոստոս 1753ին՝ Հ. Ներսէս Համբարեանի. «յորմէ հետէ սկսայք յայդ նոր տպարանդ Որլանտեան տպել, բովանդակ տպեալքն կամ արտխածք կամ աւերք, կամ ոչ առեալք եւ կամ քէլք են, եւ այս ըստ մասին՝ մաշողութեան դրոյն է, դոր քաջ ճանաչեմ (եւ դուք ոչ տայք վերստին ձուլել), եւ ըստ մեծ պատճառին ի չօլփառութեան տպադրողաց եւ միւրեքէպին: Այնքան տրտնջն դնողքն Կշռոյն ժամանակի, մինչեւ թէ կարեմք տալ պատասխանի, յայտմ վատութեան տպադրութեան ոչ ոք դնէ դժամագիւրքն, եւ այսպէս բաղմնացեալ մնացեալ՝ անկեալ դնին ի սուրապն: Այս չէ բարի, այսմ վնասու ճար առնելի է, կամ հոգալ եւ կամ յայդմ տպարանէ ելանել»:
Երկու տարի յետոյ, 21 Մայիս 1755ին, Պորլանտէ Հ. Միքայէլ Սեբաստ-

1. Մեկըոնեան Ստեփաննոս Արքայ Վենետիկէն, 17 Նոյեմբ. 1751ին, առ Հ. Միքայէլ Սեբաստացի, Պոլիս:

2. Հ. Սիմոն Վենետիկէն, 27 Սեպտ. 1752ին, առ Ստ. Մեկըոնեան, Նովէնդա:

«Մի Բուրաստան, զոր ինչ առաքեցիք, ոչ ել յամանէն. ոչ դիտեմ որպէս եղեալ է. եւ թէսլէտ բազումս աշխատեցայ եւ հանի, սակայն յանձնեալ ոչ ել երբեք, եւ զայն վաճառեցի 20 փարայի...»:

(Հ. Յակոբոս Ձամչեան, Պոլիսէն, 29 Յունուար 1761ին, առ Մեղրոնեան Աբբայ, Վենետիկ)³:

2. «Վասն դարչութեան տպագրութեան այժմ տպեալ դրոց մեկոց՝ զօրհանարաղ լսեմք զնախատինս, եւ ոչ կարեմք հասանիլ տալ սլաստսխանի ամենեցուն»:

(Հ. Իգնատիոս, Պոլիսէն, 19 Յունուար 1763ին, առ ՄԱՎ)

3. «Մի՛ հեռասջիք ի տպարանէ պատեալ Անդօնի Պօռօլօյին, թէեւ սակաւ ինչ աւելի հարկ լիցի ծախել, զի մի՛ անկցուք ի բերան ժողովրդեան ի վնաս անուան եւ համբաւոյ Մկարանութեան եւ Գերարգելութեանդ, վասնզի, ասեն թէ ի դիւտոյն է. Մխրթար Վարդապետ ոչ դոյ, վասն այն եղծաւ տպագրութիւն եւ խափանեցաւ»:

(Հ. Թադէոս Ասկէրեան, 23 Օգոստ. 1763ին, առ ՄԱՎ)

4. «Միբեղիք, յորմէ հետէ եկեալ եմ ի Կոստանդնուպօլիս, ապանջք իմ լցան, եւ սովորեցան ի լսելոյ զմեծամեծ բամբասանս վասն տպագրութեան գրեանց մերոց: Քանզի ասէին. նախ՝ յորմէ հետէ մեռաւ Մխրթար Աբբահայրն՝ մեռաւ եւ վանքն, մեռաւ եւ տպագրութիւնն: Երկրորդ. էնխաստ վը տըպեն, մունտառ, զի եթէ սղալանք ինչ վըրսեցի՝ ջատագովեսցեն զինքեանս: Երրորդ. որք զմեծամեծս խօսէին՝ այժմ եւ զփոքրագոյնն ոչ վարեն: Չորրորդ. որք զտպագրութիւնն Ստամպօլու ծաղր առնէին՝ այժմ ինքեանք քան զնոյն վատթարացուցին: Չայսպիսիս եւ զնմանս սոցա բազումս լուաք. թէսլէտեւ գրեցաք, բայց լուեցաք, զի ի դերեւ ելին բանք մեր: Բայց այժմ գրեցի վերստին, զի բազում անգամ ի ժողովիւն ի միասին ոչ միայն ռամկաց, այլ նաեւ մեծամեծացն ի Հայոց, որպէս Պատրիարքն, վարդապետք եւ իշխանք, խօսին զտպագրութենէ մերմէ, եւ ծաղր առնեն զայն: Վասն որոյ այժմ վերստին գրեցի առ սիրելի Հարաղ մեր, որպէսզի բանայցէք զաչս ձեր եւ հոգս տարցէք բարեւոք տպագրութեանն:

«Եթէ վասն խնայելոյ ի դրամս աւերի տպագրութիւնն, ծանիք, զի վատթար տպագրութեամբն վնասն աւելի լինի եւ շահն սակաւ:

3. Այսուհետեւ փոխանակ գրելու. «Մեղրոնեան Աբբայ, Վենետիկ», կը գրենք «ՄԱՎ»:

Քանզի բազումը ոչ գնեն զգրեանս մեր վասն վատթար տպագրութեանն. բազումը եւս ոչ տան զգրինն, այլ տան տալաւ դրամ, զի ոչ միայն կողքն ասեն քէմ է, այլ եւ պասման մունտառ է: Զայստսիկ յերեսս իմ իսկ ասացին բազումը»:

(Հ. Յ. Զամչեան, Պոլիսէն, 19 Նոյեմբ. 1764ին, առ Հարս մեր, Վենետիկ)

5. «Ի դալն մեր (ի Պասրա) ամենեքեան իբրեւ սովնալ տպատէին նորոգ Բառարանին (Հայկազեան, Հտ. Բ.) եւ այլ նոր գրեանց. ոչ միայն աստ, այլ եւ յամենայն քաղաքս, յորս պատահեցաւ մեք, եւ տրտնջէին յոյժ վասն վատթարութեան թղթոյն եւ տպագրութեան գրեանց մերոց որք այժմ տպագրին, եւ զտպագրութիւն կոտանդնուպոյսոյ լաւ քան զմերն համարին. եւ ի հարցանելն ցմեզ, պատճառս վեցկցէաք, այլ ոչ կարէաք համոզել»:

(Հ. Սուքիաս Աղամալեան, Պասրալէն, 8 Յունուար 1770ին, առ ՄԱՎ)

ԴԺԳՈՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ԿԱԶՄԻՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Վերեւ յիշուած ցանկը դեռ վարելի է երկարել, սակայն այսքանը բաւական նկատելով ըսենք թէ նոյն դժգոհութիւնը կար նաեւ գիրքերու կազմին նկատմամբ, որոնք անկախ տպագրատունէն՝ վը վատարուէին զանազան վաղմարարներու մօտ: Պօլսոյ մէջ մեծապէս գնահատուած եւ փնտռուած էին եւրոպական կազմերը, ըլլալ Վենետիկի, Հռոմի, Վիեննայի եւ ուրիշ քաղաքներու: Վերեւ մէջբերուած նամակներուն մէջ տեսանք նամակագիրներու դժգոհութիւնները նաեւ գիրքերու կազմին մասին. հոս վը շարունակենք նոյն ցանկը, յաւելնալ հատուածներով, դեռ աւելի մտնելու համար մեր նիւթին մէջ:

1. «Մեր Տիւղօղլու Միքայէլ աղան ըղձակաթ է յոյժ կապոյ գըրեանց ալա Ֆրանչէսէ. ուստի խնդրէ զի զմի մի հատ ի մեր երկու տեսակ բառգրքաց... ի միասին տալիք կապել կապով այա. Ֆրանտեսակ բառգրքաց... ի միասին տալ նմա, եւ զգրինն վճարէ ամենայն յօժարուչէսէ, եւ առաքել աստ նմա, եւ զգրինն վճարէ ամենայն յօժարուչէսէ: Արդ ջանացէ զի կապն լիցի յոյժ հաստատ, կողքն նկարէն թնամբ: Արդ ջանացէ զի կապն լիցի յոյժ հաստ, ամուր, եւ տէւէի գունով, մուխալան որ ի մէջ Աղղըին յոյժ հաստ, ամուր, եւ տէւէի գունով իմն. կտրուածք թղթոցն ոսկէգօծ եւ ոչ ի գոյն կարմիր իբր անձկելի իմն. կտրուածք թղթոցն ոսկէգօծ եւ ոչ ի գոյն կարմիր կամ վանաչ եւն. Մի՛ ունիցին բնաւին զգրքայա. ի յետկոյսս բառկացն վպուցանել տուք զկտորորակ ինչ կարմիր կաշւոյ, եւ գրեցէք գրքացն վպուցանել տուք զկտորորակ ինչ կարմիր կաշւոյ, եւ գրեցէք հայերէն գլխադիր ոսկի գրով այսպէս Բաղգիրք Գրաքառ հատոր Ա. - Բաղգիրք աշխարհաքառ հատոր Բ., որպէս սովոր են լատինք ի

յետևորդսս դրեանց իւրեանց նշանաւիւն զանունս գրոցն...: Դի'ը եւս ի մէջ նոցա գօռէլայս ի գոյն կանաչ կամ կարմիր, որպէս զնեն լատիւնը ի մէջ մէտալին իւրեանց»:

(Հ. Զաքարիա Ալեքսանեան Պոլիսէն, 16 Մայիս 1769ին, առ ՄԱՎ)

2. «Յայտ լիցի Վերապատուութեան քում, զի ղթուղթ քո դրեալ ի Յուլիսի 10 անցեալ ամին (1787) ընկալալ, եւ ընթերցեալ ծանեալ զամենայն դրեալադ, եւ մանաւանդ զերեքտասան կանոնադ զպատկանեալս առ իրողութիւնս դրեանց մերոց, զորս մի առ մի ի միտ առեալ ջանասցուք արդեամբք կատարել ըստ տանելոյ իրին, ըստ հանգամանաց տեղւոյս եւ ըստ պարագայից ժամանակին, եւ զայս յաւելում յաւէտ վասն վաղմի դրեանց, զորմէ յամենայն թուղթս քո երկիցս եւ երկիցս անձանձիր կրկնութեամբ՝ իբր անիոյթս եւ զանցառուս ատգաւանելով զմեզ՝ պատուիրեա եւ դարձեալ պատուիրեա, աւադես, հոգաս եւ զայլոց քաղաքաց զկազմն եւ ի սոսա զմոսկովեան նորստիպ եւ նորակազմն Յիսուս Որդին իբր չնաչխարհիկ եւ անզուգական զարկաւար եւ հայելի կազմութեան մեզ յանդիման արձանացուցանես: Արդ ծանիր, Հայր պատուական, զի մեք յանցեալ ամսն զդրեանս մեր տայաք կազմել երկուց կամ երկից կազմարարաց քաղաքիս, որք յարուեստի իւրեանց էին առաւել ի համարի. բայց արգահամատեան ընդ միմեանս զձեռադործ նոցա եւ տարբերութեանն որ ընդ մէջ ի վերայ հասեալ, զընտրելագոյնն կալաք, զմին միայն եւ զյաւէտ անուանին ի քաղաքիս Կոչեցեալ Պօքօլօ Փիզօնի, որուն տան կազմել զդրեանս իւրեանց Սուրբ Մարկոսի արքունի դրատունն, Փիզանին, Մանինն, Փէզարօն, եւ դրեթէ համօրէն գրասէր ի իշխանադունը քաղաքիս, դեպպանը թաղաւորաց, երեւելի փաստաբանը, ճոխագոյն մենաստանը, Փրանսրդը եւ ինկիլիդը, որք անցանն ընդ քաղաքս, եւ առհասարակ որք միանգամ ըղձակերտ եւ վայելչակերտ կազմութեանս դրեանց են նախանձաւորք: Սմին իրի եւ մեք յանցեալ ամի՛ եւ այսր սոյն եւեթ կազմարարիս տամք կազմել զդրեանս մեր, յաւելեալ ըստ քո բանիք զդին կազմիցն, մանաւանդ վասն տարբեր ինչ իրաց, որք արդ ինդրին արտաքոյ նախինն սովորութեան, եւ հանապազօր առ դրունս սորա դեգերիմք, խրատեմք քաղցրութեամբ, յորդորեմք զիս եւ աղաչեմք զի խնամով, մտադրութեամբ եւ անյթար կաղմեսցէ զդրեանս մեր, եւ սիրով դնամք ընդ նմա, զի եթէ խրտուցեալ ձեռնթափ լիցի ի մէնջ, եօթն տարակոյսք պատեն զմեօք եւ յանհաւորինս մատնիմք:

«Սմա տարեալ ցուցաք դառ ի քէն դրոստեալ զկազմն մոսկովեան Յիսուս Որդւոյն, այլ նա ոչինչ զարմացաւ ընդ այն, եւ զամենայն յարդ նորա մորթոյն վերադրեաց, զի հորթու կաշի ք, ասէ, որ զմի-

անդամ տպաւորեալ ճիւղայն ուր ուրեմն կորուսանէ, զի զտիպ ոսկոյն բարիոք ընդունի, եւ թափուր եւս յոտկենտիպ դըրուագաց՝ ինքնին միշտ վաշելչարէս է եւ յարգի: Յուցաք նմա նաեւ զառ մեղ գրեալ ընտիր վազմն թրեստու, մանաւանդ վասն խաչտախարիւ գունոցն, յորս նշանաւոր է կանաչն: Նա խոստովանեալ եղեւ նախ թէ զկանաչ դոյնն թէպէտ եւ բազումք բազում անգամ փորձեցաք աստ եւս աբտադրել, այլ ոչ յաջողեցաւ, զի այն դարաւնի արուեստ է առ գերմանացի վազմարարս եւ մեզ անծանօթ եւ դժուարատաւաց:

«... Երեսուն ամբ են շուրջ յորմէ հետէ զգրեանս մեր գրեթէ դամենսին կազմէր այն վազմարարն, զոր յանցեալ ամին թողաք ի բաց, վասն յաճախելոյ այտի առ մեզ գանդառանս եւ մեղադրութեան որ ի պատճառս կազմին...: Այլ է կազմելն զհարիւրաւորս եւ զհարաւորս յոգնատեսակս եւ բազմակերպս. զի ի վերայ սակաւուց մարթ է երկայնաւորութեամբ եւ ջանասիրութեամբ ծախել զժամանակն, որով եւ կազմն ի հարկէ լինի թանկագին, այլ զայս ոճ ի վերայ բազմաթիւ ի վաճառու գրեանց ի կիր առնուլ ոչ յարմարի եւ ոչ իսկ ի դէպ դայ վախճանին...»:

(Հ. Ստ. Ասլիկեան, Վենետիկէն, 12 Յունուար 1788ին,
առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս)

Թէեւ բազմաթիւ են այս ուղղութեամբ մեր ունեցած վկայութիւնները, սակայն բաւական կը համարինք այս երկու հատուածները, ցոյց տալու թէ որքան դժուարին էր նոյն շրջանին դոհացնել գրասէր անձերը, որոնք կ'ուղէին ունենալ վատարեալ վազմով գիրքեր:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ՅԱՃԱՍՈՒԹԻՒՆԸ

Մխիթար Աբբաւոր 1749ին տպած Հայկազեան բառարանի առաջին հատորի տպագրութենէն յետոյ, ազգին մէջ տարածուած էր լուրը թէ շուտով լոյս պիտի տեսնէ երկրորդ հատորը, որ միայն 1769ին, առաջին հատորէն ջրան տարի յետոյ, կը տպագրուի, եւ ձեւով մը կ'արդարացնէ երկարատեւ լռութիւնը տպագրութեան: Նոր Հայկազեան բառարանի մասին երբ առանձին անդրադատնալու ըլլանք, պիտի մանրամասնենք անոր տպագրութեան պատմութեան ընթացքը, սակայն հոս այսքանն ըսենք՝ որ այս հատորին հրապարակելէն յետոյ յապաղումը՝ չէր առանց խոր պատճառի:

Նոր եւ արժէքաւոր գիրքերու հրատարակութեան պակասը՝ դարձած էր վարդափօս, թէ՛ Ս. Ղադարի մէջ եւ թէ մանաւանդ ազգին մէջ: 1770ին Հ. Միքայէլ Չամչեան հովուական պաշտօնով վըր դրփուի Պասրա, ուսկից նամակներով կը հաղորդէ Մեղքոնեան Աբբաւոր կամ

Հայկազեան Բառարանի Բ. Հատորի հեղինակ Հ. Մկրտիչ Անանեանի, այն ինչ որ կը լաէր ժողովուրդէն, եւ կամ աւելի ճիշտ՝ իր սրտին զգացումը կը դնէր ազգայիններու բերանը՝ աւելի եւս ազդու դարձընելու համար: Չամչեան 6 Օգոստոս 1770ին կը գրէ Մելքոնեան Արքայօր. «Տրտունջ է ի մէջ ժողովրդեան, եւ բազումը նաեւ երեւելիք բազում յիմարական բանս խօսին. Արքայեանք, առեւն, ի քունն են, ցորչափ վախճանեալ է Մխիթար Արքայն, ի մէջ այսչափ ամաց, բաց յերկու գրեանց, զայլ ինչ նոր գիրս ոչ են յօրինեալ. որչափ փարթամացան՝ այնչափ ծուլացան, զաշխատանս հօրն իւրեանց աղաւաղեցին, զլոյսն զոր ծաղեաց Արքայայրն՝ աղօտացուցին, դբազմութիւն գրամոց կտալաւ ընկալան ի տպադրութիւն, եւ տալաւ զստուղ ինչ ոչ ընծայեցին. առանձին մարդիկ (որպէս ասն Ղուկաս Վանանդեցին, Յալոր Պատրիարքն եւ այլք) բազում գիրս յօրինեցին, իսկ սոքա բազմութիւնք՝ յամին մի անդամ զգիր մի յօրինել ոչ կարացին. զայլոց արարեալսն արհամարհեն՝ քննեանք ինչ ոչ առնեն, եւ եթէ կարէին առնել՝ ստուգել առնէին. միայն վասն անձանց իւրեանց եւ ի շահ հասարակութեան իւրեանց ուսանին, եւ ոչ վասն այլոց, եւ զոր ուսանին՝ յուլանսն այլոց գրովք հաղորդել. ոչ գիտեմք զինչ առնեն այնչափ բազմութիւնք ուսեալք եւ վարժեալք ի գիտութիւնս եւ յամենայն իմաստութիւնս. զի՞նչ օգուտ է գիտութեան նոցա, որովհետեւ թաքուցեալ են յիւրեանս եւ ոչ յօժարին այլոց բաշխել. եւ այլ եւս սոցին նման բանք բազումք զորս ոչ համարձակիմ գրել...: Զսոցին նման բանս ի Հարէպ եւս ի բազմաց լուաք, յոյր սակա եւ ես ստիպեցայ գրել, բայց նուազեցուցանել քան թէ անճշտեցանելով, եւ ըստ իմիք անիրաւութեամբ ոչ ասն»:

Հ. Դանիէլ Տէր Գրիգորեան, 1772ին Վենետիկէն Պոլիս երթալուն, 20 Փետրուարին կը գրէ տպաւորութիւնները Մելքոնեան Արքայօր, հաղորդելով Պոլսոյ ազգայիններու արձագանդը մեր այս նիւթին մասին. «Ես հասարակ չարաչար մեղադրանքօք մեղադիր լինին Գերարդեանութեանդ եւ մեզ, թէ ընդէ՞ր զլուսապայծառ անունն ձեր, զոր լուսահոգի Մխիթար Վարդապետն գրեամբք ստացեալ ձեզ ժառանգեցոյց, եւ զանցառութեամբ ձերով ի տպադրել ըզնորանոր գրեանս, զայնպիսի հրաշալի անունն ձեր ջնջէք յաղբէ՝ ձերմէ եւ խաւարեցուցանէք...: Սերովութ աղայն, փեսայ Տիւղեան Միքայէլ ազգայն, յաւուր միում... ասէ. Դուք ահա ախանջօք ձերովք լաք դայս ձեր վատանունութիւն, ընդէ՞ր ամենայն իրօք դայս ամենայն ոչ ծանուցանէք Հայր Արքային եւ Միաբանութեան ձերոյ»:

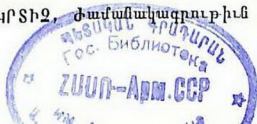
Վերոյիշեալ տողերէն կրնանք եզրակացնել թէ Միաբանութեան մէջ կար արդարեւ պահանջը սթափելու եւ նոր դարի մը տալու գրականութեան եւ տպագրութեան: Եթէ աչքէ անցընելու ըլլանք Միաբանութեանս պատմութիւնը, կը տեսնենք որ Մխիթարի մահէն ան-

միջապէս յետոյ կը սկսի ներքին յուզում մը: Հոս, այս համառօտ յօդուածին մէջ, չափազանց մեծ պիտի ըլլայ չեղումը եթէ անդրադառնալու ըլլանք այդ անցքերուն: Այսքանը միայն վարեւոր կը համարինք ըսել որ այդ ներքին տարակարծութիւնները վերջնական կիւրալով կը լուծուին 1773ին, երբ խումբ մը միաբաններ անջատուելով Ս. Ղազարէն կը հաստատուին Թրիեստ, ստեղծելով առանձին վանք ու գործունէութիւն, միշտ ալ Միխիթար Աբբազօր դադափարականին համաձայն: Տարիներ յետոյ, 1787ին, երբ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Պոլսոյ մէջ կը հանդիպի Ս. Ղազարէն բաժնուած Հ. Մինաս Գասպարեանին, եւ միասին կ'ունենան խօսակցութիւն մը, Հ. Ղուկաս 9 Նոյեմբեր 1787 թուակիր նամակով կը հաղորդէ Մեղրեանն Աբբազօր. «Ի խօսելն դուպագրութենէ, ասէ վասն Գերարդէլութեանդ, թէ ի ժամանակ մեր չէր այսպէս, այլ այժմ արձակ համարձակ թոյլ տայ ամենայն դրեանց ի տպագրութիւն. որում պատասխանի ետու թէ ի ժամանակ մեր թողեալ զդրեանց յօրինումն, միաբան աշխատէիք զօրն ողջոյն եւ զզիչերն ողջոյն ի յօրինումն Կացութեան, որ վիժեալ մնաց. զայս ասացեալ երկօքեանս բարձու ձայնիւ ծիծաղեցաք, յիշելով զանցեալ գործս զորս եւ ինքն անարդէք»:

Վանքիս ժամանակագիրը, Հ. Մկրտիչ Աւերեան, գրական այս չարժուածին սկզբնաւորութեան, այն է 1775 տարւոյն արձանագրութեան մէջ, այս ուղղութեամբ ունի հետեւեալ տողերը. Հ. Ստեփաննոս Ազոնց «յայտ մամի դբադեալ էր ի լոյս ընծայել տպագրութեամբ զձարտասանութիւն իւր, ըստ յօժարական հաճութեան Աբբայ Հօրն, եւ թէպէտ Հ. Ստեփան Ասիկ, որ ըստ կրիտիսաց դարուս չհաւանէր լամիք բանի, լեթց դմիտս Հ. Ստեփաննոսին, բայց Հ. Սուքիաս (Աղամալեան) եւ Հ. Միքայէլ (Չամչեան), որպէս արժանն է ճշմարիտ և ղլաւյրասիրաց, զօրացուցին զնա, եւ անձամբ ընթերցեալ՝ դուբեցին ըստ արժանւոյն առաջի բոլորից, որով ի լոյս ել պատուական գործն, որպէս եւ ի յաջորդ ամս նա ինքն Հ. Ստեփաննոսն նոյնպէս սիրտ տալով եղբարց իւրոց, յորդորեաց զԱբբայ Հայրն ի տալ տպագրել զհամանման գործս նոցա, այսինքն զԹուաբանութիւնն Հ. Սուքիասի եւ զԲերականութիւնն Հ. Միքայէլի, մինչ զի յայնմ օրէ եւ այսր՝ Աստուծով ելին անընդհատ տպագրութիւնք նորանոր դրեանց, ի պայծառութիւն ազգին եւ ի փառաւորութիւն Կրօնիս, ի փառս Աստուծոյ»⁴:

1775 տարին կը նկատենք գրական զարթումի սկզբնաւորութիւնը, որովհետեւ նոր խորում մը կը սկսի Ս. Ղազարէն ներս. թէեւ սակաւթիւ միաբաններով, սակայն այնուհետեւ տոկուն եւ մնալուն կ'ըլլայ աշխատութեան արդիւնքը, ու կը սկսին տպագրուել շատ

4. ԱԳԵՐԵԱՆ Հ. ՄԿՐՏԻՉ, Ժամանակագրութիւն վանքս, էջ 596-597:

արժեքաւոր հատորներ, որոնց մասին տոորեւ պիտի անդրադառնանք:

Այս վերընձիւղումը եւ ազդին մէջ անոր արձագանգը կրկնապէս կը խանդավառէ Միւլթարեան միաբանները: Այս չըջանիս է որ կը դրուի հիմը նոր Հայկազեան բառարանին, որու պատրաստութիւնը կը տեւէ երկար երկար տարիներ (1790–1847): Նմանապէս այս օրերուն է որ Հ. Ստեփաննոս Աղոնց եւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը ձեռնարկեն բաղմահատոր Աշխարհագրութեան, Հ. Միքայէլ Չամչեան տասը հատոր Սաղմոսաց մեկնութեան, Հ. Գարրիէլ Աւետիքեանի Պօղոսի Թուղթերուն եւ Շարականներու Մեկնութեան, դատադիքերու եւ բառարաններու ալլաղան տեսակներու...: Այս խանդավառութեան մէջ է որ կը վազմուին Հ. Եղիա Թումաճեան, Հ. Մինաս Բօշիկեան, Հ. Մկրտիչ եւ Յարութիւն Աւետեաններ, Հ. Արաքն Բաղդատունի եւ ուրիշ շատեր:

ՍՈՒՐԻ ՂԱԶԱՐԻ ՏՊԱՐԱՆԸ

1750–1753 տարիներուն Որլանտեան տպարանին մէջ մեր գիրքերը տպելէ յետոյ, կրկին անգամ կը դառնանք Պրիթուիի տպարանը, որ 1772ին կը դադրի այլեւս հայկական գիրքեր տպելէ: Այնուհետեւ կը սկսինք տպել ղանաղան տպարաններու մէջ, այսպէս 1772–1782ին՝ Դեմետրիոս Թէոդոսեանց, 1784–1785ին՝ Պետրոս Վաղվազեան, 1786–1788ին՝ Յովհաննէս Փիացեան տպարանը, որ 1788ին վերջնական կերպով կը փակուի, ու Հ. Մ. Չամչեանի Պատմութիւն Հայազգի Գ. հատորի կարգ մը սրբագրութիւնները կը կատարուին օտար տպարանի մը մէջ⁵:

Շարունական կերպով տպարան փոխելը նշան էր թէ չէին դադար գոհացում նոյն տպարանէն ու հետամուտ էին յատարեալին: Վանքիս մանր Ժամանակագրութիւն մը 1785ի Յունուարին կը գրէ. «Յաւուրս յայտոսիկ փոխեցայ զտպարանն մեր, որ կոչուր Դեմետրեան Թէոդոսեանց, եւ սկսաք տպել ի տպարանի Պետրոսի Վաղվազեան: Եւ պատճառ փոխելոյն եղեւ մի՝ զի ի մեռանել զբաշարին մերոյ եւ ի խնդրել մեր ի նմանէ բազում անգամ տալ մեղ զայլ ոք առ ի ուսուցանել զգիրս մեր, նա չունելով զոք յարմար տալ մեղ, երկարա-

5. «Այլ տպագրութիւն սոցա թէպէտեւ դառնալեցայ ինչ էր, սակայն եղեւ մեղ վարի տաժանական, զի տպարանն յորում ամբողջ հատորքն տպեալ եղեն, փակեալ խափանեցաւ ի սպառ, եւ տառք մօր բարձեալ անտի ամփոփեալ էին ի վանս, յոր սակա հարկ եղեւ մեղ զարն թերթս տալ վերստին շարել ի վանս, եւ զարեալան տանել ի մի ի տպարանաց քաղաքիս, եւ անգէն տալ տպարանը զնոսին բազում աշխատութեամբ. եւ այս ամենայն դո՛րժ հաղիւ զլիաւորեցաւ յաւարտս Հովտմբերի» (Հ. Ստ. Առիկեան, Վանեսիկէն, 4 Դեկտ. 1788ին, առ Հ. Գիթրգ Պաղտատարեան, Հոտմ):

ձգվեր օր ըստ օրէ՛. եւ իբրեւ տեսաք թէ՛ կարի յոյժ յապաղէ եւ չունի կամք ճարելոյ մեկ դայլ ոք, ի բաց ձգեցաք զնա. եւ քանզի տպապրութիւն Օրացոցին յապաղեցաւ յոյժ, հարկեցաք մեք շարել դայն, մինչեւ դատք զոք որ նորոգ սկսաւ ուսանիլ զգիր մեր: Երկրորդ պատճառն իբր անողղակի՝ եղեւ վնասն որ դիպաւ մեզ ի տպարանի նորա. քանզի յաւուրս յայտոսիկ ի դադարել մեր ի տպելոյ զգիրս եւ ի կալ դրոց մերոց անդ բացօդեայ, մին ի դործաւորաց նորա զողացաւ զբաղումս ի զրոց մերոց եւ փախեաւ, եւ մեք ոչ կարացաք պահանջել ի նմանէ, վասնզի ոչ էաք անգնալ դաշն ընդ նմա, եւ ոչ կշռով աւանդեալ էաք նմա, զի եթէ պակասեսցի՝ ինքն վճարեսցէ»⁶:

Արեւելեցն ու յատկապէս Պոլիտէն հասած դժգոհութիւնները նորկատմամբ դիրքերու տպագրութեան եւ անոնց կաղմին, Վենետիկի դանազան տպարաններու մեկ չգոհացնելն ու դժգոհ ձգելը, տպարաններու սղութիւնը եւ դրամական կորուստը՝ հասունցուցած էին այլեւս դադարիւրդ, որ Միաբանութիւնս ունենար իր տնփական տպարանը Ս. Ղադարի վրայ:

1788 տարին անք: Հ. Մկրտիչ Աւզեռեան քաղելով մանր ժամանագրութիւններէ, վըբ դրէ Մայր ժամանագրութեան մէջ. «ի 28 Ապրիլի սկսաք զլինուած տպարանի ի վանս՝ առ երկ փոսանս». «ի Յունիսի 8 կատարեցաւ շինուած տպարանի»⁷ (էջ 751): Իսկ դիւանական նամակներէ քաղելով նկատմամբ նոր տպարանի շինութեան եւ պատրաստութեան, վըբ հանդիպինք հետեւեալ նորութիւններուն:

1. Ստեփաննոս Մելքոնեան Աբբայ, 5 Ապրիլ 1788ին, յետ իմացներու Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի (Պոլիս) թէ մօտ ատենէն կ'աւարտի Հ. Մ. Զամչեանի Հայոց Պատմութեան Գ. հատորին եւ Հ. Խ. Սիւրմէլեանի աշխարհարար Թուաքանութիւնի տպագրութիւնը՝ կ'աւելցնէ. «Յետ քանի մի ամսոց սկսանի տպագրութիւն նոր Կտակարանին, քանզի նոր գիր տամք ձուել, վասն այնորիկ փութով ոչ սկսանի տպագրութիւն Կտակարանին»:

2. Վանքին մէջ գրքերու պատասխանատու Հ. Ստեփան Ասլիկեան, 31 Մայիս 1788ին կըբ դրէ Պոլիս, Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի. «... փոյթ կայցուք եւ հոգացուք ըստ կարի կատարել եւ ուղղել դամե-

6. Նման մանր լուրեր վըբ դռնենք նաեւ մանր Օրագրութիւններու մէջ. այսպէս «յ2 Յունվարի 1788. Եկն ի վանս Անտոն պատանին առ ուսանիլ եւ հայերէն շարել, որ էր հմուտ յիւրեւ աբուճատի գրաշարութեան, եւ ուսաւ ի վերայ Օրացոցին 1787ին, օղնականութեամբ մերով, առ ի ծառայել մեզ յայտ հետ(է). եւ մնացեալ աստ ի վանս աւուրս 16 վասն այր դործոյ, եւ շարեալ զամբողջ Օրացոյցն, նաեւ այլ տեսարակ մի համարու պատմութեան Գնտոյ, չորսաւ ի տպարանն մեր»:

7. ԱԻԳԵՐԵԱՆ Հ. Մ., Ժամանակագրութիւն վանաց, էջ 751:

նախն ըստ քում խնդրոյ, այն ղի Օրացոյցն 1790 թուին պարտիմք, որպէս երեւի, նորապէս չարեւ նորաճոյլ դրովք»:

3. Տպարանի արտաքին կաղմին մասին Մեղքոնեան Աբբայ կը դրէ 31 Մայիս 1788ին, Հ. Յարութիւնի. «Յաւուրս յայտոսիկ եղերի շինուածն, որ առ փոնտան, ի սակս ստամփայի մերոյ. եղեն երկու տնեակ փառաւոր եւ դեղեցիկ, հանդերձ փոքրիկ խոհանոցով, եւ դնաց ծախս վասն այսորիկ իբր 500 տողաթ. եթէ դիտումն մեր յաջողեսցի՝ եղեալ ծախն ոչ լինի ընդունայն»:

4. Հ. Յարութիւն Պոլիսէն առնելով լուրը նոր տպարանի շինութեան, կը մաղթէ որ վանքին մէջ շինուի նաեւ յատուկ ծերանոց եւ հիւանդանոց մը: Մեղքոնեան Աբբայ, 26 Յուլիս 1788ին կը պատասխանէ. «Հաղիւ դառաք տեղի շինելոյ երկու սենեակ վասն տպագրութեան, եւ այն դետնատուն, թէպէտ վայելուչ եւ մաքուր, իսկ ծերանոց եւ հիւանդանոց ղիւրդ հնար լիցի շինել»:

5. 9 Օգոստոս 1788ին Մեղքոնեան կը դրէ Հ. Յարութիւնի. «... զհետ եմք կատարումն առ տպարանին ըստ ամենայնի պիտանաւորութեանցն՝ որ ի վանս, եւ ապա Տերամբ սկսեսցի տպագրութիւնն»:

6. Ս. Ղազարի հաշուական թուղթերուն մէջ, նոր տպարանի շինութեան համար կը դտնենք երկու հաշուեցոյց. առաջինը խալսերէն, 3 Մայիս – 5 Յունիս 1788ին եղած ծախսերուն. երկրորդը հայերէն նոթագրութիւն մը որ կ'ըսէ.

«Վասն քարանց ոտից թօրքօլոյին 38

Վասն երկուց քարեայ աւաղանաց 32

Ետու վարձ նաւական որք բերին ղքարինս . . . 8»:

ԽՆԴՐԱՆՔ ՀՐԱՄԱՆԱԳՐԻ

Ս. Ղազարի վրայ սեփական տպարան ունենալու համար պէտք էր վաւերացումը Վենետիկի Հանրապետութեան: Մեր տրամադրութեան ունինք Միաբանութեան կողմէ Հանրապետութեան ուղղուած անթուական նամակին սեւադէր օրինակը, որ մեր պատմութեան համար վարեւոր վկայութուղթ մը ըլլալով՝ հոս կը ներկայացնենք ազատ թարգմանութեամբ, պարզելու համար ուսումնասէրին գլխաց հետաքրքրական մանրամասնութիւններ:

«Ս. Ղազարի հայ միանձնեպը այն օրէն որ հաստատուած են այս պիւրճափայլ հանրապետութեան մէջ, ունեցած ըլլալով մտահոգութիւնը յատուկ խնամքով եւ ուշադրութեամբ տպագրել, արտաքինով մաքուր ու շքեղ հայկական գիրքեր, ձեռք դարկած են տպագրելու

հայերէն լեզուով զանազան գիրքերու, երեք տեսակ տպագրական գեղեցիկ գիրքերով, որոնք ծախսով ստացած են եւ օտար երկիրներէ բերած են Վենետիկ:

«Յիշեալ միանձնեւրը երկար տարիներ վարած են գրական այս դործը, ադատօրէն տպելով Վենետիկի զանազան տպարաններուն՝ մէջ: Նոյն միանձնեւրն են որ տպարանին վը հայթայթեն, բացի թուղթէն, տպագրական տառերը, տպագրելի նկարներու պղինձները, էջերու վարդերը: Մէկ խօսքով, անոնք գործածած են տպարանի մը միայն մամուլը եւ իտալացի աշխատաւորը:

«Հակառակ գործածուած թուղթի տեսակի ազնուութեան, տպագրական տառերու գեղեցկութեան, տպագրատան տրուած առատ դրամին, տարիներու փորձառութենէ մը յետոյ՝ անոնք հասած են այն տըխուր եզրակացութեան, որ իրենց տպել տուած գիրքերը վը ներկայանան անխտար եւ մանաւանդ սխալներով լեցուն: Կորուստ մը որ առաջ կու գայ պարզապէս՝ որովհետեւ նոյն վրձնաւորները անձնապէս չեն վրնար հսկել իրենց տպագրութիւններուն վրայ քաղաքէ, քանի իրենց բնակութիւնը հեռու է քաղաքէն, ու վը գտնուին նիթական անկարելիութեան դիմաց՝ չափունակական վերպով դիմելու քաղաք, յատկապէս ձմեռը, փոթորիկներու ատեն:

«Այս պատճառով ահա, վը պատահի սո՛քայ որ անոնց բացառաշուքեան, տպարանը գէշ կերպով կը տպագրէ էջերը, առանց հարկաւոր սրբագրութիւններու, մանաւանդ թէ յաւերալ նոր սխալներով, որոնք կը կատարէ գրաչարը, անտեղեակ հայերէն լեզուին: Ու այս բոլորը ի վնաս նոյն միանձնեւրուն, որովհետեւ վատ տպագրութեան եւ սխալներու բաղմութեան համար, — որոնք համեմատելով օտար երկիրներու մէջ կատարուած տպագրութիւններուն, — Վենետիկ տպագրուած գիրքերը վը կորսնցնեն իրենց արժէքը:

«Այս շարժառիթներէն մղուած, Ս. Ղազարի միանձնեւրը կը ներկայացնեն Ձեզի անհրաժեշտութիւնը, կատարելու հայկական գիրքերու տպագրութիւնը իրենց մենաստանին մէջ, իրենց իսկ ներկայութեան, հսկողութեան եւ աչքերուն տակ, ոչ իբր Հանրապետութեան դիմաց ճանչցուած տպարան մը (matricolato), այլ գործածելով անունը եւ հրամանագիրը արդէն իսկ ճանչցուած տպագրատան մը, այն է՝ Փրանկիսկոս որդի Պորթուիի, որու մօտ երկար տարիներ տպուած ան անոնց հայկական գիրքերը:

«Հայ միանձնեւրու խնդրած հրամանը, ինչպէս յայտնի է, նպատաւոր է Վենետիկի Հանրապետութեան ու ոչ մէկ վնաս կը բերէ յուրիշ տպարաններու, որովհետեւ միայն նոյն միանձնեւրն են որ Վենետիկի մէջ ունին հայկական տպագրական տառեր, ու տպագրելով իրենց մենաստանին մէջ, գրաչարն ու տպագրիչը պիտի լըլլան իտալացի գործաւորներ: Տպագրուած հայերէն գիրքերը պիտի չվաճառ-

ուին Վենետիկի Հանրապետության մէջ, այլ յետ վաղմեւու հոս քաղաքի մէջ զանազան վաղմեւում, Փրանսական, դամասկեան վամ փառակազմ, միշտ վր դրկուին Արեւելք՝ տարածելու համար իրենց ազգին մէջ:

Նվառելի է որ յիշեալ միանձնեւրու դործունէութիւնը ուղղուած է գլխաւորաբար իրենց ազգին զարգացումին, եւ երկրորդական իերպուլ Հանրապետութեանը մէջ բերելու անոնցմէ ստացած շահերը, դործածելու իրենց առօրեայ վարօտութիւններուն համար:

Այս արդար ու պատուարեր պատճառներուն, ինչպէս նաեւ Հանրապետութեանը նպաստաւոր ըլլալու համար, Ս. Ղազարի հայ միանձնեւրը կը յուսան որ պիտի չմերժուի իրենց՝ ինդրուած հրամանը, մանաւանդ որ նոյն Հանրապետութիւնը ուրիշ առիթներով, նման պարագաներու, միշտ ընդ առաջ ելած է անոնց:

Թէեւ չունինք այս ինդրադրին պատասխանը, սակայն վենետիկեանք որ դրական եղած ըլլայ, որու հետեւանքով առնուած է վրկրորդ վճռական քայլը, ու դրուած է դաշինքը Պորթուգի տպարանին հետ:

ԴԱՇԻՆՔ ՊՈՐԹՈՂԻՒՆ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՀԵՏ

Հետեւելով մատենադիտական ցանկերու, Պորթուգի տպարանը սկսած է հայերէն գիրքեր տպել 1695ին, ու դործած մինչեւ 1772 տարին, միշտ «Անտոն Պորթուգի» անունով: Այնուհետեւ, շատ հաւանաբար ընդ միշտ դադրած է Պորթուգի տպարանի դործունէութիւնը, բայց ոչ տպելու իրաւունքը: Երբ Մեղեոնեան Աբբայ Պոլսոյ մեր միաբաններուն վիճացին Ս. Ղազարի մէջ նոր տպարան մը բանալու լուրը, Հ. Յարութիւն Մաղաբեան, 8 Ապրիլ 1789ին վր գրէ իրեն. «Իմացայ զի ի մօտոյ ունիք տկտանիլ տպարանի գլխաւարանն, բայց դարմանք են զի ընդէ՞ր յապաղեցիք այսչափ ժամանակ»: Այս նամակին վր պատասխանէ Մեղեոնեան, 16 Մայիս 1789 թուակիր նամակով, տալով մեղի համար յարգել վրայութիւն մը. «Ձարմանաս ընդ յապաղումն ակամեւելոյ տպարանութեան. բայց այնմ բազում ինչ պիտէին եւ հաղիւ կարացած հոգալ. այսինքն կամ ի մեր անուն պարտէաբանալ ստամբարիայ, վամ յանուն ուրուք առամբարթութիւն, զոր դտանել դժուար է, զի ի տալն զանուն իւր մեզ՝ ինքն ա՛յլ ստամբարիայ ոչ վարէ ունել ի քաղաքի. եւ այս ամենայն պարտի ի ժողովէ էսնամֆին հաստատիլ: Ահա վասն այսպիսի պատճառաց եւ պարագայից՝ յապաղեաց»: Հ. Յարութիւն, որ Պոլիսէն կը հետեւէր մայրաքաղաքին մէջ պատահած բոլոր շարժումներուն, 17 Յունիս 1789ին վր գրէ Մեղեոնեան Աբբայ. «Վասն ստամբարիայի գրեալ էիք ինչ ինչ, բայց չէիք ինչ ծանուցեալ թէ արդեօք ի մեր անո՞ն բացիք, թէ յա-

նուն այլոյ ուրուք ստամբարթոսի»։ Մեղքոնեան 30 Յուլիսին վը պատասխանէ. «Ստամբարթայն մեր ոչ է յանուն մեր, այլ յանուն Անդունիոյ Պոսթօլիի, զի նորա որդին զիւր քերխանայի անունն ետ մեզ առ այժմ ապսպն է. յապագային վարէ այլազը լինիլ, այսինքն ի մեր անուն, եթէ եւ այն հարկ լիցի»։

Դաշինքը որ կնքուած է Մխիթարեան Միաբանութեան եւ Փրանկիակոս (որդի Անտոնի) Պորթոլիի միջեւ, վը կրէ 21 Յունուար 1789 թուականը, եւ բաղկացած է 11 կէտերէ։ Դիւանին մէջ, բացի պաշտօնական օրինակէն, վը պահուն ուրիշ երկու սեւագիր ազատ գրութիւններ, գրուած երկու կողմերէն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանայ կարելիին չափ ընդարձակ պահել իր իրաւունքները։ Պաշտօնական օրինակին մէջ գրեթէ ամբողջութեամբ ընդունուած է Միաբանութեան տեսակէտը։ Հոս կը ներկայացնենք գրուած դաշինքը, առաջ թարգմանութեամբ, տալով հարկաւոր լուսաբանութիւններ։

ա. Տպարանը որ կը հաստատուի Ս. Ղազարի մենաստանին մէջ, նոյն մենաստանին ծախսով պիտի հոգացունի տպագրական գիրքերը, մամուլն ու այլ գործիքներ. սակայն պիտի մնայ անունը Փրանկիակոս Անտոնի Պորթոլիի, որ ազնուօրէն զիջաւ այս կէտին։ Այսպէս պիտի գործեն այնքան ժամանակ՝ որքան յարմար նկատեն վանականները։

բ. Տխար Պորթոլի պիտի չհամարձակի ընաւ ւերքը, որեւէ կերպով, միջամուխ ըլլալ տպարանի գործունէութեան, բացի երբ նոյն վանականները խնդրեն իրմէ. այս պարագային նա իր բոլոր վարդապետութեամբ եւ արդիւնաւոր վերպով պէտք է բերէ իր աջակցութիւնը, ի չահ տպարանին եւ վանականներուն։

գ. Վանականներու ազատ կամքին կը թողուի դրաշարն ու տպագրիչը ընտրելը, անոնց ամսականին մասին համաձայնիլը, միշտ գործելով յանուն Պորթոլիի, որ պարտականութիւնը ունի սակարկելու դրաշարին եւ տպագրիչին հետ՝ եթէ վանականները իրմէ խնդրեն։

Այս կէտին մէջ Պորթոլիի առաջարկը այն էր որ ինքը կատարէր գործաւորներու ընտրութիւնը, յետ առնելու վանականներու հաւանութիւնը, որոնց կ'իյնայ կատարել գործաւորներու ամսականին վրա՝ ճարտար։

դ. Վանականներու ազատութեան վը ձգուի հոգալը պատասխանատուուն մամուլին եւ դրաշարի արկղներուն, միշտ յանուն Պորթոլիի, վճարելով անոնց՝ իրենց արուեստին վանունին համաձայն։ Վանականներուն կը մնայ աշխատաւորներէն զոյացած դրամական չահը։

ե. Որեւէ գրքի տպագրութիւն միշտ պէտք է կատարուի ի հաշիւ վանականներուն, բացի դաշինքները պէտք է կնքուին յանուն Պորթո-

լի: Տպագրութենէն ձեւացած շահը, ինչպէս նաեւ վնասը, կը մնայ վնասականներուն, որոնք ոչ մէկ սպարտականութիւն ունին հաշիւ տալու Պորթոլիի:

Պորթոլիի առաջարկին մէջ, ինքն է որ անձամբ վրէժնէ դաշինքները յաճախորդներու հետ, վատարելով սակարկութիւն, թողլով ամբողջ շահը վնասականներուն:

զ. Տարեկան տուրքերը, դիրքի մը տպագրութեան համար առնուած հրամանին ծախսերը, եւն., առանց բացառութեան, պիտի հոսան վնասականները, յանուն Պորթոլիի:

է. Վնասականները կը ստանձնեն ամէն պատասխանատուութիւն, ապահովցնելով Տիար Պորթոլին թէ ան պիտի չկրէ ոչ մէկ վնաս կամ տուգանք, որոնք կրնան ծաղիլ տպագրուած դիրքերու ճակատին «Յանուն Պորթոլի» բանաձեւէն:

ը. Պորթոլիի անունը գործածելուն, ինչպէս նաեւ անոր մատուցանելիք օգնութեանը համար, — երբ վնասականները իրմէ խնդրելու ըլլան, — իրեն պիտի տրուի տարեկան 60 տուգաթ, մինչեւ արդէն ատեն որ իր անունը գործածուի դիրքերու վրայ:

թ. Տարեկան այս 60 տուգաթի տուրքը ազատ են վճարելէ՝ եթէ տարուան ընթացքին չվատարուի որեւէ տպագրութիւն (բացի քանի մը մասնը պրակներէ, ինչպէս է Օրացոյցը): Նոյն շրջանին Տիար Պորթոլիի կ'իյնայ ստանձնել գործաւորներու հոգը:

ժ. Վնասականներու ազատութեան վրէժնէ այս դաշինքը, արդէն ժամանակ որ իրենց հաճոյ է, ինչպէս նաեւ ամբողջապէս հրաժարելու եւ լուծելու դաշինքը: Նման պարագայի վնասականները վեց ամիս առաջ պարտական են իմացնել Տիար Պորթոլիի կամ անոր ժառանգներուն: Այնուհետեւ չեղեալ վրէժնէ նկատուի ներկայ դաշինքը:

ժա. Վերագրեալ դաշինքին վիճարկուի Տիար Պորթոլի, իրմէ յետոյ իր ժառանգներն ու իր յաջորդները. եւ որով ներկայս վրէժնէ տորադրուի երկու կողմերէն, ի ներկայութեան վկաններու: Դաշինքի երկու օրինակները պիտի սրահուին համապատասխան երկու կողմերուն մօտ:

Դաշինքին ստորագրած են խալիբէն ընդունով՝ Ստեփաննոս Մելքոնեան Աբրահայր, Փրանկիսկոս Անտոնի Պորթոլի. իրը վկայ ստորագրած են՝ Անտոն Գովհաննէսի Աստուֆի եւ Պետրոս Գովհաննէսի Բելլի: Նոյն դաշինքին ստորեւ կայ ստացագիրը Փր. Պորթոլիի թէ 1 Սեպտ. 1789ին Միխիթարեան Հայրերէն ստացած է 60 տուգաթ:

Դաշինքէն դուրս մնացած է երկու կողմերէն եղած առաջարկ մը, արդէն՝ որ Պորթոլի կարենայ աշխատիլ տպարանին մէջ, իր հաշուին տպելու համար ինչ որ կ'ուզէ, գործածելով տպարանին միայն չէնքը,

հոն բերելով իր սեփական տպագրական գիտքերը եւ մամուլը, սեփական դործառններով:

Բացի այս դրուած դաշինքէն, ունինք վաւերագիր մը եւս, անթուական եւ անստորագիր, հաւանաբար տրուած մեղի առ ի գիտութիւն: Գրութիւնը չարագրուած է Պրիթուիի վողմէ, ուղղուած քաղաքին պատկան իշխանութիւններուն, որոնց վիճացնէ հետեւեալը.

«Ս. Ղազար վղղիի մեծարդոյ հայ Վարդապետները՝ հայերէն լեզուով գիրքերու տպագրութիւնը վատարելու համար, դիմեցին ինծի, Փրանկիսկոս Անտոնի Պրիթուի տպագրապետիս, խնդրելով որ տպարանս փոխանակ քաղաքին մէջ ըլլալով՝ փոխադրուի իրենց վղղին, որպէսզի կարենան մօտէն հսկել իրենց տպագրած գիրքերուն վրայ:

«Ուստի եր ինդրեմ Ձեր Վսեմութենէն որ հաճիք տալ ինծի հրաման, որպէսզի կարենամ իրագործել առաջարկը, վատահացնելով Ձեզ որ այսուհետեւ քաղաքին մէջ պիտի չունենամ սեփական տպարան՝ եթէ ոչ Ս. Ղազար փոխարդուածը»:

Այս յայտարարութեամբ յայտնի վճլլայ թէ Պրիթուի ընդ միշտ կը փաօնէ իր սեփական տպարանը, — եւ դուքէ նիւթապէս փակուած էր 1772էն ի վեր, — ու իր տպարան ունենալու իրաւունքը վանցընէր Միխիթարեան Միաբանութեան:

ՆՈՐ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆԻԹԻՒՆԸ

1789 տարին ենք: Վանքիս ժամանակագիրը, Հ. Մ. Աւդեբեան, հետեւեալը կ'արձանագրէ տարւոյս պատմութեան մէջ. «Ի Մարտի 2 սկսաւ տպագրութիւն լինել փ վանս, ի կղզուլ աստ Սրբոյն Ղազարու, որով դեծաք ի բիւրասիսի վնասուց եւ յաշխատութեանց արտաքին տպարանաց. եւ նախ տպեցաւ Օրացոյցն յաջորդ ամին (1790), յաւրելով ի վերջն զստորագրութիւն ծիածանի՝ հանդերձ պատկերաւ, աշխատասիրութեամբ Հ. Իդնատիոսի Փափագեան վարժարանցւոյ, որպէս եւ Հ. Մատթէոս Մաղաքեան յետ Հ. Ուչատրոյ Եւ Հ. Աղեքսանդրոյ՝ սկսաւ լինել յօրինիչ Օրացուցի»⁸:

Այս մանրամասնութիւնը Աւդեբեան քաղած է տպարանի առաջին պատասխանատու Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանի 24 Ապրիլ 1789 թւադէր նամակէն, ուղղուած Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի, որպէսզի իր կարգին ուրախութեան լուրը հաղորդէ Պոլսոյ մեր միւս միաբաններուն. «Նախ այս ինչ յայտ լիցի, զի ի Մարտի 2, յաջորդութեամբ Տեառն, սկսաւ դործածութիւն տպարանին մերոյ, եւ զառաջինն տըպագրեցաք զՕրացոյցն 1790ին, զոր վճարեալ՝ ակաք տպագրել զՆՍՐ

Կտակարանն... Այս Օրացոյց, որ է Երեխայրի պտուղ տպարանին մերոյ՝ տպագրեցաւ սակաւ թուով, 4.000, մի՛ վասն յամեկոյ տպագրութեան նորայ, եւ երկրորդ՝ զի որովհետեւ սկսան եւ ի քաղաքիդ եւ ի Մոսկովստան տպել զնոյն»։ Նոյն լուրը կը համառօտէ նաեւ Մեկընեան Աբբայ, գրելով 25 Ապրիլ 1789ին, Պոլիս գտնուող Հ. Թոմասի. «Ստամբայն այժմ ի վասն լինի եւ տպագրի Կտակարանն. յուսամբ թէ այսպէս լաւագոյն եւ օգտակարագոյն լիցի եւ դիւրին վասն մեր»։

Նկատմամբ դործածուած տպագրական թուղթին, ռենինը հետեւեալ մանրամասնութիւնը, քաղուած Մեկընեանի 1 Դեկտ. 1789 թըւալիքի նամակէն, ուղղուած Հ. Յարութիւնի. «Մեք յառաջն զթուղթն ստամբային զնէպը ի թղթածախից Վենետիկու, եւ այն աւելի դնով. իսկ յորժամ Յօհաննէս աղա (Սեղրոսեան) զգրեանս իւր տպագրեաց, զթուղթն ի դերխանայէն զնեաց դիւրագին քան ի կրպակէ թղթածախից. ուստի եւ մեք ծանօթացաք նոյն դերխանայից՝ ձեռամբ Յօհաննէս աղային, եւ միջոցողութեամբ տուաք եւ տամք շինել զթուղթ վասն գրեանց մերոց. եւ զի ընդ դալն թղթոց մեզ պարտ է վճարել, վասն մեր Յօհաննէս աղայն վճարէր, եւ մեք ըստ յառաջագոյն հատուցանէպը զինի փոքր փոքր զպարտս մեր»։

Փոքրիկ Օրացոյցի տպագրութեան յետոյ՝ իսկոյն կը ձեռնարկեն Նոր Կտակարանի տպագրութեան, քանի սպառած էր 1776ի տպագրութիւնը. «սկսաք ի վասն զտպագրութիւնն. Լուսնացոյցն տպագրեցաւ եւ սկսաք դիտակարանն. յուսամբ թէ բարուք լիցի տիպն» կը գրէ Աբբահայրը 14 Մարտ 1789ին։ Պոլիսէն պահանջ կար Գործք Առաքելոցի. Հ. Յարութիւն Վրդ. Մաղաքեան, որ Պոլիս պատասխանատուն էր մեր դիրքերու վաճառումին, գրեթէ ամէն նամակի կը յիշեցնէր որ փութով վատարուի անոր տպագրութիւնը, որովհետեւ «չունենով մեր գործքք Առաքելոց առ ի վաճառել՝ աստ (ի Պոլիս) եղեալքն հարկադրեցան տալ տպել, եւ զինի տպելոյ՝ ի բովանդակ դպրատունս սփռեցին, — կը գրէ Հ. Յարութիւն 7 Յունուար 1789ին — զի զնոյն տացեն ի ձեռս մանկանց ընթեռնուլ, եւ Պուչախձին ասէ թէ յորմէհետէ տպեցին գործքք Առաքելոցն՝ դադարեցաւ վաճառելն Կտակարանի, զի փոխանակ Կտակարանի, ասէ, զԵրեանց Գործք Առաքելոցն տան ի ձեռս մանկանց ընթեռնուլ»։

Նոր Կտակարանի տպագրութեան ընթացքին, չորս աւետարաններու տպագրութեան յետոյ, առանձին անուանաթերթով հազար օրինակ կը տպագրուի Գործք Առաքելոցը միացած Թուղթերուն։ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան 24 Ապրիլ 1789ին այսպէս կը գրէ Հ. Յարութիւնի. «Սկսաք տպագրել զՆոր Կտակարանն որ սպառեալ էր, որոյ ի հասանել տպագրութեանն ի Գործս Առաքելոց, ունիմք տպել հազար մի օրինակ աւելի, ի պէտս մանկանց դպրոցաց, յորմէ կարէք

իմաստասիրել՝ թէ զԴործս Առաքելոց ոչ առ ճշտելոյ՝ այլ առ ի չգորէ՝ ոչ առաքեցաք յանցեալ ամի, որով առիթ կալան տպել զայն արդէն»:

Մեղքոնեան Արքայ 16 Սեպտ. 1789ին կը գրէ Հ. Յարութիւնին. «Տպադրութիւն Կոստաքանին հղերեցաւ վաղուց եւ պատկերքն տը- պին, որոց պատկերաց նմանն դեռ չեմք ունեցեալ»: Մեր տրամա- դրութեան ունինք Էրկու օրինակ նոյն անուանաթերթով, որոնցմէ ա- ռաջինն է միայն չորս Աւետարանները (էջ 1-336), եւ Երկրորդը՝ ամբողջ Նոր Կտակարանը (էջ 1-728): Ունի պղնձատիպ վեց նկար- ներ, չորս ավետարանիչները, Ս. Հոգիի դալուստը եւ Առաքեալները: Հոգեգալստեան եւ Առաքեալներու նկարներու պղինձի փորագրու- թիւնը կատարած է Francesco del Pedro, սրբադրուած Carlo Zuc- chiէ: Այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք 22 Յունուար 1789 թուակիր տոացագիրէ մը:

Կը յաջորդէ Սաղմոսարանի տպադրութիւնը, որ սկսած է 6 Օ- դոստոս 1789ին: Ունի ութը պղնձատիպ պատկերներ, որոնք առնուած են 1786ի տպադրութենէն: Միայն առաջին պատկերի պղինձը, որ կը ներկայացնէ Դաւիթ մարգարէն տաւիղով, նորոգուած է Zucchiէ եւ որով կը տեսնուի աւելի պայծառ քան 1786ի տպադրութիւնը: Շատ հաւանաբար Սաղմոսարանի ութը պղինձներու փորագրութիւնը կա- տարած է Francesco del Pedro:

Յաջորդարար 1 Հոկտ. 1789ին կը սկսի Գրիգոր Նարեկացիի Գիրք աղօթից որ կոչի Նարեկի տպադրութիւնը, ու նոյն տարին, 23 Նո- յեմբերին, առաջին անգամ ըլլալով լոյս կը տեսնէ նոյն Սուրբին Մեկնութիւն երգոց երգոյ Սողոմոնի, համեմատութեամբ երկու ձե- ռադիրներու: Երկու հատորներուն ակիզքը դրուած է Նարեկացիի միւսնոյն պղնձատիպ նկարը, դժուած Francesco Maggiottoէ, փո- րագրուած Fr. del Pedroէ: Երկրորդ հատորի աւարտին, էջ 206- 208, կայ «Բան առ ընթերցողս», ուր կը տրուի հարկաւոր բացատրու- թիւններ նկատմամբ պատրաստուած բնագրին:

Տարի մը ամբողջ նոր տպարանի բեղուն դործունէութեան աւար- տին, Մեղքոնեան Արքայ դոհունակութեամբ կը գրէ Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի (Պոլիս), 16 Դեկտ. 1789ին. «Առաքեցցուք զԳիրք աղօթից Նարեկացւոյն, տպադրեալ ի մէջ մանր գրով, եւ զՄեկնութիւն եր- գոց երգոյն Նարեկացւոյն, Աստուածաշնչի գրով տպադրեալ, յորմէ կարես մի կամ երկու առաքել Պատրիարքին, զի նոր ինչ է եւ ոչ տպադրեալ տակաւին այլուր»: Հ. Յարութիւն 22 Նոյեմբեր 1790ին կը գրէ Մեղքոնեանի թէ նախորդ տարին Պոլսոյ մէջ ալ տպագրուած էր Նարեկացիի Գիրք աղօթիցը, «ի տպարանի դալրատան, որոյ վե- րակացուն է Շնորհք Մկրտիչ ասացեալն, որ է մին յերեսելի ամի- րայից անտի, որ եւ վոչի քաղցրութեան ամիրայ. եւ մեք զի մի՛ դառ-

նացուցուք զնա, ի շնորհս նորա, սրատուիրեցաք զբաժախին մե-
րոյ, զի մի՛ առհասարակ վաճառեցէ՛ ամենեցուն, այլ նոցա միայն՝
որ պահէ ծածուկ, մինչեւ անցցէ՛ վարկի՞ զբամոցն զոր ծախեաց»։

Կարգանք նաեւ Հ. Գէորգ Աստուղլահանի 22 Դեկտ. 1790 թուա-
կիրը, զբուած Պոլիսէն. նամակ մը՝ որ անշուշտ արդար ուրախու-
թեամբ պիտի լեցնէր Ս. Ղազարի մէջ՝ աշխատող խոնարհ մշակները.
«Ի հասանել նոր տպագրութեանց Նարեկացւոյն եւ Մեկնութեան Երգ
երգոցին, թի՛ որչափ փառք եղեւ վանաց մերոց առաջի Հայոցն երե-
ւելեաց՝ ոչ կարեմ պատմել. բայց որչափ ուրախութիւն եղեւ երե-
ւելեաց՝ եօթնպատիկ առաւել ցաւ ետ նախանձոտացն, զորս ի լոճ-
ցուցանել Առաջնորդին՝ իբր արդելք ինչ եղ կիսաբերան, զորմէ ի
հարկէ՛ գրեաց Վ. Հ. Յարութիւնն. բայց չեղեւ վնաս եւ ոչ փնչ։ Տի-
րացու Գէորգն (Պալատեցի) ի դովասանել իւրում ասէ. Զգիտեմ զինչ
բաղդատութիւն դնել տպագրութեանն Հայոց ընդ տպագրութեան
վանաց. և թէ՛ կապարի ընդ ոսկւոյ՝ փոքր է, և թէ՛ խալտրում քափ ընդ
ական պատուականի՝ ահ փոքր մի ունի, տանելի է։ Նոյն Տիրացուն
ասաց ինչ պատշաճական. Երանի թի՛, ասէ, յարեցեն մէկ կամ առ
առաւելն երկու տապաղալով՝ զժուարին ինչ տեղեացն երկու բացա-
յայտ բառիւք բացատրութիւն, որով մեծագոյն եւս ընդունելութիւն
գտանէր»։

Հ. Միքայէլ Չամչեան, որ եռահատոր Հայոց պառնոսքիւնի տը-
պագրութեանէն յետոյ հանդատանալու համար մեկնած էր Պաշալուով,
միայն լսելով Նարեկացիի զոյգ գիրքերու տպագրութեան լուրը, 28
եւ 30 Դեկտ. 1789ին կը գրէ Մեկնոնեան Աբրահօր. «Ուրախ եղէ յոյժ
ընդ տպագրութիւն Նարեկացւոյն, մանաւանդ ընդ տպագրութիւն
Երգոց երգոյն»։ «Զայս մի ինչ ես խնդրեմ, Գերայրդելի... նախ ար-
տաքին շինութեամբ եւ նորոգութեամբ վանից Վանեստիլոյ՝ անարատ
եւ չքնաղ երեւցուցանել զայն յամենայն իրս, եւ իբր զասող մի
փայլեցուցանել, եւ որպէս հնչի աստ ի բերանոյ իմմէ՝ այնպիսի լինիլ
եւ յիշում. երկրորդ՝ տպագրութեամբ նորանոր գրեանց բազմաց,
և թէ՛ ոչ ըստ անհատին՝ դոնէ՛ ըստ տեսակին, այսինքն սակաւ տպել՝
բայց բաղմատեսակաւ, զի այս է պայծառութիւն մեր եւ այս պարծանք
մեր»։

Նորարաց տպարանին նոր տպած գիրքերու շարքին վերջինը կ'ըլ-
լայ Առակի եւ ստանալորք խրատակաւի, որու տպագրութիւնը կը
սկսի 18 Յունուար 1790ին, «Ի Վէնէտիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու,
յանուն Անտոնի Պօռթօլի»։ Հ. ինչատուր Սիւրմէլեան, որ պատաս-
խանատուն էր տպարանին, այս հատորիկէն միայն մէկ օրինակ կը
գրէ՛ Պոլիս, զրելով 12 Մարտ 1791ին Հ. Յարութիւնի. «Ի սմին ար-
կեղ եղի եւ զմի Առակաց գիրք, արարեալ Միսիթարայ Գոչ անուա-
նելոյ, զոր յանցեալ ամին, այսինքն 1790ին, ի Յունուարի 18, նորոգ

սուպադրել տուաք, ի մէջ որոյ են ինչ ինչ առակք, որք թէպէտեւ սրբադրութեամբ իմն եղան, այլ ի վերայ այսր ամենայնի յոմանց ընդ կասկածանօք եղեն, վասն որոյ մինչեւ ցայժմ ոչ առաքեցար անտի, միայն այժմ եղի զմի անտի, զի ընթերլիք դուք, եւ տո՛ւք եւս ընթեռնուլ ոմանց մտերիմ բարեկամաց, նոցա՝ որք զիտենն ընտրութիւն առնել, եւ տեսէք թէ զի՛նչ ասեն. եթէ չեն ինչ վտանգաւոր՝ առաքեսցուք, ապա թէ ոչ լուալ կացցէ: Իսկ որք ընդ կասկածանօք են, են այսօրիկ առակք. Առակ ԴԹ, որ յերես 48: Առակ ձիԹ, որ յերես 107: Առակ ձԼԱ, որ յերես 108, եւ Առակ ձԽԴ, որ յերես 118»:

ՏՊԱՐԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ 1792–1793 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Տպարանին պատասխանատուութիւնը տարուան մը համար կը վարէ Հ. Թ. Զօհրապեան, ու գրական խանդավառութեան մէջ կ'որոշուի անոր ուղեւորութիւնը դէպի Լեհաստան, հաւաքելու համար նորանոր գրչադիրներ, ի պատրաստութիւն Նոր Հայկազեան Բառարանին: Իր տեղ «Հ. խաչատուրն Սիւրբէլեան եղեւ թղթապետ եւ գրապետ, եւ ըստ իւրում յաջողութեան՝ թո՛ղ զայլ գործս, պանծալի հանդիսացոյց զտպարան մեր» վըր դէր Աւգերեան վանքիս Մայր Ժամանակագրութեան մէջ (էջ 768):

1789ին առաջին եօթը հատորները տպելէ յետոյ, կը տպագրուին յաջորդ երկու տարիներու (1791–1792) Օրացոյցները, ու այնուհետեւ կը փրկուի տպարանը՝ տպագրելի պատրաստ հատոր չգտնուելուն համար⁹: Հ. Յարութիւն Պոլիսէն, անտեղեակ այս կարգադրութեան, խնդրելով կ'առաջարկէ վերատպել 1791ի Օրացոյցը, ներմուծելու համար ինչ ինչ սրբադրութիւններ, պարզապէս ժողովուրդին դժգոհութիւնը չլսելու համար: Այս առիթով է որ Մեղեդեան Աբրայ կը ստիպուի տալ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն, գրելով 15 Մայիս 1790ին. «Մեք առ այժմ դադրեցուցար զստամբարիայն մեր, զի չգորհարկաւոր ինչ տպելոյ, եւ մնայ դադարեալ իբր ամ մի եւս, մինչեւ Աշխաբագրութիւնն եղերեսցի. եւ աշխատաւորքն ստամբարիային այլուր դտեալ են գտեղի, եւ վասն քանի ինչ աւուրց տչ կարեն թողուլ գտեղիս իւրեանց. եւ զի վասն 300 (Օրացոյցի) տպելոյ միայն՝ պարտիմք տալ ի նորոյ շարեւ զտապաղայս վասն փրկուց ամացն, զորս արդէն տպելի եմք. ուստի յորժամ սկսցուք զհետեւեալսն տըպել յետ երկուց ամացն՝ յայնժամ հնարաւոր է զայն առնել»:

9. «Զժամանակ ինչ լուցուցանեմք զտպագրութիւնն, սպասելով լրման Աշխաբագրութեան, վասն այսօրիկ կանխեցար տպել զՕրացոյցս վասն քանի մի ամաց» (ՄԱՎ, 1 Մարտ 1790ին, առ Հ. Թ. Մաղաքեան, Պոլիս):

Հ. Դուկաս Ինճիճեան, որ այս թուականներուն վրէ դառնուէր Պոլիս, կը կանչուի Վենետիկ, որպէսզի աւարտէ Աշխարհագրութեան մասին հատորները, որ անցեալ տարիներուն ձեռնարկած էր Հ. Ստ. Արոնցի հետ, սկսելու համար անոնց տպագրութիւնը:

Մինչ այս, սաղայն, Ինճիճեան Պոլսոյ մէջ պատրաստած էր ընդհանուր աշխարհագրութեան մասին փոքրիկ հատոր մը, իբր յառաջաբան կամ պատրաստութիւն բազմահատոր Աշխարհագրութեան: 1791ին, Ինճիճեանի այս հատորիկը, Տետուքիւն համալոստ հին եւ նոր աշխարհագրութեան վերնադրով, կը տպագրուի «Ի Վենետիկ, Ի Վանս Սրբոյն Դաղարու», սաղայն զանց կ'ըլլայ «Յանուն Անտոնի Պօթթօլի» բացատրութիւնը:

Այս բացատրութեան պատճառն այն էր որ հատորը նիւթապէս չէր տպագրուած Ս. Դաղարի մէջ, այլ Վենետիկ քաղաքին որեւէ մէկ տըպարանը, հակառակ պարագային, Ծր. Պորթոլիի հետ դրուած դաշինքին համաձայն, պէտք էր դրքին անուանաթերթին վրայ դրուի «Յանուն Անտոնի Պօթթօլի» բացատրութիւնը: Ս. Դաղարի մէջ չտպուելուն պատճառը կու տայ մեզի տպարանի պատասխանատուն Հ. Նաչատուր Սիւրմէլեան, 12 Նոյեմբեր 1791 թուակիւր նամակով, ուղղուած Հ. Գէորգ Ապտուլլահեանի (Պոլիս). «Յայտոսիկ առուրս տըպագրեցաք ի վանս զՕրացոյցն 1793 թուին (որու անուանաթերթին վրայ կայ «Յանուն Անտոնի Պօթթօլի» բացատրութիւնը)...: Իսկ այժմ տամք շարել ի վանս զփոքրիկ աշխարհաբառ աշխարհագրութիւնն, զոր Վ. Հ. Դուկասն արարեալ էր ի Կոստանդնուպօլիս, եւ ի Վէնէթիկ, ի տպարանի միում տամք տպագրել, զի մի' վասն փոքրիկ գործոյս վճարեացուք Պօթթօլոյին զտարեկանն, քանզի առ այժմ ոչ շարունակի տպագրութիւնն, բայց ձեռք ի սկսանիլ մեծ Աշխարհագրութեանն, որում չէ հնար սկսանիլ, բայց ի դառնալ Վ. Հ. Ստեփաննոսի (Արոնց ի Պաշլալովէ)»¹⁰:

1790ին սկսեալ Պոլիսէն Սահակ Վրդ. Սոփիարեան, բարեկամ Միւրանութեանս, Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի միջոցով կը դիմէ Մեղրոնեան Աբբահօր, որպէսզի տպագրենք իր շարադրած Տետրակ ներդրութեանցը: Մեղրոնեան 1 Փետրուար 1791ին կը գրէ Հ. Յարութիւնին. «Ստամբան փութով սկսանիլ ոչ լինի, զի աւելի քան զմի ամ է, զի լուեալ եմք ի տպագրութեանէ, եւ ի սկսանիլն՝ պարտ է շա-

10. Այս հատորին մասին ունինք հետեւեալ մանրամասնութիւնը. «Գրէք թէ ի յաշխարհարարս Աշխարհագրութեան 30 միայն մնացեալ են. կարէք զդին նոցա բարձրացուցանել որչափ եւ պատշաճ երեւի ձեզ, քանզի կարի յոյժ սովաւ մնացեալ է աստ ի նմանէ, եւ պատճառ այսպէս փութով տպուելոյ նորա եղեւ 200ին ընդ այլ գրեանց նաւարեկութիւն ի 1793 թվին» (Հ. Յ. Զօհրապեան Վենետիկէն, 24 Օգոստ. 1799/ն, առ Հ. Գէորգ Ապտուլլահեան, Պոլիս):

բունավել, եւ դեռ բաւական նիւթ պատրաստ ոչ դոյ զի սկսցուք, մանաւանդ զի ի պատճառս պատերազմաց եւս ոչ վաճառին գրեանք»։ 15 Մայիս 1791ին Հ. Ղ. Ինճիճեան Վենետիկէն կը գրէ Հ. Յարութիւնի. «ՍաՀակ Վրդ.ն մի՛ ինչ հոգասցի վասն գրքին իւրոյ, զի ըստ ժամանակին տպագրի, զի այժմ ոչ է ի դորժ տպարան մեր, եւ յետ սակաւ միոյ սկսցի, յայնժամ նախ առաջին զգործ իւր տպեսցուք»։ Բայց որովհետեւ գիրքին հեղինակը Պոլիսէն կը պնդէր եւ օր առաջ կ'ուղէր տեսնել իր գիրքին տպագրութիւնը, Հ. Յարութիւնի 8 Յունիս 1791 թուակիր նամակին համաձայն «հիշէ զայդ ոչ տպեալիդ փութութիւն, զայս քաջ ծանիք, զի յոյժ եւ յոյժ դժուարեցուցանէք զնա, եւ թող, զայս քաջ ծանիք, զի յոյժ եւ յոյժ դժուարեցուցանէք զնա, եւ հաղիւ հազ ընտանի արարաք զնա մեզ, այժմ վասն այսր չնչին իրի՛, չարաչար ունիմք խրտեցուցանել զնա. ինքն օր քան զօր սպասէ, զի գիր առցէ ի վանաց թէ՛ տպեալ վճարեցաւ. իսկ ըստ գրելոյ ձեր արեւելի թէ՛ եւ ոչ ծագիւ մատին մերձեալ են»։

Այս պնդումներուն վրայ Տետրակ ներդրութեանց վըր սկսի տպուիլ ոչ Ս. Ղազարի այլ Վենետիկի տպարաններէն մէկուն մէջ, եւ որով անուանաթերթին վրայ գրուած է միայն «Ի Վէնէտիկ» եւ ուրիշ ոչինչ։

1792-1793 տարիներուն, Ս. Ղազարի տպարանէն «Յանուն Անտոնի Պօթօթի» բացատրութեամբ լոյս կը տեսնենք հետեւեալ հատորները.

Հ. Գարբիէլ Աւետիքեանի Քերականութիւն Թօսմանեան լեզուի, որու տպագրութիւնը, գիրքին անուանաթերթին համաձայն՝ սկսած է 7 Նոյեմբեր 1792ին։ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, 20 Նոյեմբեր 1792ին, Վենետիկէն կը գրէ Հ. Ստ. Ադոնցի (Պաշալուի). «Տպագրութիւն խոսակաւան քերականութեան սկսաւ ի տպարանի մերում, որ տեւէ մինչեւ ցամառն, յաջորդելով եւ այլոց ինչ գործոց»։ Փոքր Օրագրութեան մը համաձայն «ի 15 Մարտի (1793) աւարտեցաւ տպագրութեան իտալական Քերականութեան, զոր արարեալ էր Վ. Հ. Գարբիէլ Աւետիքեան, վերակացուն Վարժարանեայց, եւ սկսաւ տպագրիլ Պատմութիւն Ղազարու Փարպեցոյ»¹¹։ Հ. Յ. Զօհրապեան, որ այս շըրջանին կը գտնուէր Պոլիս, կը հասցնէ իր դիտողութիւնը 7 Յունուար 1793 թուակիր նամակով, նկատմամբ գիրքին տպաքանակին. «Լուայ թէ՛ այժմ տպէք զՔերականութիւն իտալերէն. երանի թէ՛ ոչ անցանէր թիւ օրինակացն քան զ1500, զի այժմ չիլեալ երեւի աստ գրողն ուսանելոյ զլեզուն իտալական, մինչ զի հաղիւ յայնմ 35էն Աթանասին, զոր յղեցաք յանցեալ ամի, վաճառեալ է հինգ»։ Միւլեոնեան Աբրայ չատ համառօտ կը պատասխանէ Հ. Յովհաննէսի, 16 Փետրուար

11. Նոյնը կը գրէ Միլեոնեան Աբրայ 15 Մարտ 1793ին. «Տարեան Քերականութիւն տպարեալ եղբրեցաւ, կատարելագոյն քան զԱթանաս Վրդ.ին. գրիի սովա այլ գրեանք տպիմ» (առ Հ. Յարութիւն, Պոլիս)։

1793ին. «Խտալական Գերականութիւնն ոչ է աւելի քան զ1500», իսկ 1 Ապրիլ 1793ին կը բացայայտէ թէ «տպագրեալ եղբօնացաւ իտալէկար Գերականութիւնն՝ 1500»:

Իտալերէն Գերականութեան տպագրութեան ընթացքին, զուգահեռ անոր, 1793 տարւոյն մէջ, կը տպագրուի Սաղմոս Դաւթի, փոքրագիրը, 4000 տպաքանակով:

Կը յաջորդէ Ղազար Փարպեցիի Պատմութեան գրքին տպագրութիւնը, որու անուանաթերթին վրայ դրուած է տպագրութեան սերգրեալտրութեան թուականը՝ 22 Մարտ 1793, իսկ բնագիրը անցեալին ստացած էինք Գէորգ Պալատեցի Տէր Յովհաննէսեանէ¹²:

«Յամի Տեառն 1793 ի Մայիսի 30» կը սկսի է. Թեսալոսի Խմաստաւորութիւն բարոյական գրքին տպագրութիւնը, թարգմանուած ծերունի Հ. Վրթանէս Ասկէրեանէ, որ տպագրութեան եւ սրբագրութեան վրայ հսկած ժամանակ ծանր վեճով հիւանդանալով՝ դործը կը շարունակէ Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի¹³:

Տպագրութիւնը աւարտելուն Մելքոնեան Աբրայ դոհուանկութեամբ կը հաղորդէ լուրը Հ. Յարութիւնին (Պոլիս), 23 Ապրիլ 1794 թուակիր նամակով, թէ ահա հարկը օրինակ կը ղրկենք Պոլիս, ձրի տալու օրինակներ՝ Զաքարիա Պատրիարքի, անոր Աթոռակալին, Միաբանութեանս բարեկամ Տիրացու Գէորգ Պալատեցիի, «եւ զայլան անմիջապէս գրեթեալից վաճառեցես, ծանուցանելով թէ նոր դիրք է եւ վաճառի փութով. ի դիրքն բազում պատմութիւնը համառօտիւ յօրինակ բերեալ, որոց բացատրութիւնքն ղինի դրոյն տպեալ կան, եւ թուագրով առաքին եւ նշանակին»: Հ. Յարութիւն երբ վիճացնէ Մելքոնեան Աբրահօր թէ նորատալ դիրքը իր պարունակութեամբ այնքան ալ մերձեանալի չէ ժողովուրդին, կ'ընդունի Մելքոնեանի 24 Դեկտեմբեր 1794 թուակիր պատասխանը. «Գիտեմ եւ ես թէ այն դիրք

12. 1793-1794 տարիներուն, Մելքոնեան Աբրայ կ'իմանայ թէ ճի Մարտամ (Ամսդերտամ) Պր. Բարդամն վախճանեալ է, զոր Հ. Պօղոսն (Մէհէրեան) բարուք ճանաչէ. առ սմա զային զանազան տեսակէ հարց եւ մարց դրեանց, զոր ի կենդանութեանն ոչ ումք կ'ամեցաւ տալ: Արդ Հ. Պօղոսն վարէ գրել ի Մարտամ առ Յօհաննէս Վրդ.ն եւ առ ողորդիկ վախճանելոյն, զի ջանասցեն ի ձեռն բերել զայն գրեանն, եթէ չափաւոր ծախ ինչ զնասցէ՝ չէ փոյթ» (ՄԱԿ, 22 Նոյեմբ. 1793ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս): Յաջորդաբար Մելքոնեան Աբրայ կը գրէ Հ. Պօղոս Մէհէրեանի (Պոլիս), 22 Մարտ 1794ին. «Գրեմք քո ի Մարտամ վասն գրեանց, կարծեմ ընդունան ելցէ, զի Պր. Բարդամն կտալաւ թողեալ է զայն եկեղեցւոյն Հայոց որ ի Մարտամ»:

13. «Վ. Հ. Վրթանէսն յազուհացս ըմբռնեալ ի զալուսն ասացեալ արտո՝ դեղնացաւ ողջոյն աղանին սպիտակ... եւ զի իմաստաւորութիւն բարոյական տպագրի այժմ, առ չկարելոյ նորա հոգալ՝ փցուն գրէիս եւ մասն աշխատութեան» (Հ. Մի. Աւգերեան Վնեարկէն, 6 Օգոստ. 1793ին, առ Հ. Փիլիպպոս Խոճիկեան, Պոլիս):

ոչ է կերակուր ուսմիաց, այլ իմաստակաց եւ դիտնոց եւ նիւթ քարոզի, վասն այնորիկ սակաւ տարեցաք: Բայց յազգի մերում լաւ է դտանիւ այսպիսի դրեանց, զի դայ ժամանակ յորում պիտոյ լիցին այնպիսի դրեանք»: Իսկ վանքիս ժամանակագիրը, Հ. Մ. Աւերեան, խօսելով այս հատորին մասին վը դրէ թէ Մելքոնեան Աբգայ այս հատորը «յոյժ սիրէր եւ անձամբ սկզբնաւորեալ էր թարգմանել. ապա յանձնեաց Հ. Վրթանէսի, զի լիցի ընտիր թարգմանութիւն, եւ Հ. Մկրտչի յանձնեաց յաւելուլ ծանօթութիւնս վասն խրթին տեղեաց եւ հին վիպասանութեան յիշատակելոց. եւ այսպէս ի լոյս ընծայեցաւ եւ յարգեցաւ առ դիտնաւորս եւեթ»¹⁴:

1793 տարւոյն մէջ զանազան հատորներու տպագրութեան միջանկեալ կը տպուին նաեւ մանր դիրքեր, այսպէս՝ յաջորդ երկու տարիներու (1794-1795) Օրացոյցները, փոքր ժամագիրքը, Ազօրագիրք մը Առտեալի բնակիչներուն համար, որոնց տպաքանակին համար Մելքոնեան կը դրէ 1 Ապրիլ 1793ին, Հ. Յ. Զօհրապեանի (Պոլիս). «Այժմ տպագրեալ եղբերցաւ խաղէվար Քերակաւունքիւն 1500, տըպագրեցաւ եւս փոքր Սաղմոսն 4000. Իսկ զայլ տպելիսն գլխի, քան զհազար պակաս առնելն ոչ լինի: Եւ կան տպելիք Ղազար Փարպեցին, զկնի Մաթեմաթիգայն, շարադրեալն ի Հ. Սահակէն. յետոյ ալ դիրք մի Բարոյական փիլիսոփայութիւն, այսոքիկ հազարական տպին»:

* * *

Եաջորդ տարիներու տպագրական գործունէութեան մասին անցնելէ առաջ, հոս վու տանք Հ. Գարբիէլ Աւետիքեանի 18 Հոկտեմբեր 1793 թուակիր նամակին մէկ հատուածը, ուղղուած Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանի (Պոլիս), որ իբր նախկին պատասխանատու տպարանին՝ անշուշտ վը հետաքրքրուէր անոր ընթացքով: Մէջբերուած նամակին հատուածը թէեւ երկար է, սակայն կը խոսեցնէ ցարդ մեր բոլոր ըսածները, տալով բազմաթիւ մանրամասնութիւններ: Նկատելի է յատկապէս Ս. Ղազարի միտքաններու մտահոգութիւնը՝ նոր բացուած տպարանին մէջ բազմատեսակ դիրքեր տպելու, հակառակ յարուցում բազմաթիւ դժուարութիւններուն:

14. Մելքոնեան Աբգայ 7 Օգոստ. 1793ին հետեւեալը գրած է Հ. Յ. Զօհրապեանի. «Մտածապիտան մեր դործէ. տպեցաք քանի մի դրեանս, որպէս Սաղմոս փոքր, Օրացոյց, Ղազար Փարպեցին. եւ այլ գիրք մի նորոգ թարգմանաւ Բարոյական իմաստաւիրութիւն, Խմանութիւն Թէզաւրի, գիրք գեղեցկափոս, հնափոս, հետաքրքրական, զոր թէ ի ձեռն ատցես ընթերցուել, ոչ կարես ի բաց դնել մինչեւ ոչ եղբերացես դոնմ գլխաւոր ինչ: Յուսամ թէ ընդունելութիւն մեծ գտցէ առ նոսա որք գրոց լեզուի տեղեակ են: Ունիմք սկսանել եւս զժամագիրք»:

«Յաղազս Թօսքանեան քերականութեան դրէ Հայրութիւնդ՝ ուրախ լինել ընդ պայծառութիւն նորա ամենայն մասամբ: Մի՛ արդեօք տեղուդէ խռնին իցէ: Զինչ եւ կարծիքէ ոք յաղազս յաղմութեան նորա, զայս դիտեմ եւ վկայեմ, զի ըստ պահանջելոյ աշխատութեանն՝ զոր կրեցի, եւ ըստ համեմատութեան դարդուց որ ի նմա, տպագրութիւն նորա աննման լինէր՝ եթէ թուղթն ոչ ունէր զէտական պակասութիւն ինչ, այն է լինելն ծակոտիէն, զոր քաջ կարող ես զննել կալեալ հանդէպ լուսոյ, մանաւանդ ճրագի, զի սակա այսր թերութեանն՝ տիպ միոյ երեսին ի միւսն թափանցեալ, եղծանէ զվայելչութիւն տպագրութեանն: Զխարզ եւ իցէ, յուսամք վաղադոյն վաճառել, մանաւանդ եթէ ճրի տացուր: Աղայ Գրիգորն Շահրիմանեան ի գալն ի Վեներտիլ, յայց ելեալ ի վանս մեր, ասացեալ է թէ՛ զնէի հարկւր մի՛ եթէ դիւրագին տալիք: Այսպիսի զեօղք բաղումք են:

«Իսկ յաղազս այլոց տպագրութեանց կամիք իմանալ, ահա համառօտեմ: Ընդ Քերականութեան հետ ընդ հետ տպագրեցաք, բացի յՕրացուցէն եւ զիտքը Սաղմոսն, քանզի ի պակասիլ էր եւ այն: Յետ նորա տպագրեցաւ Ղազար Փարպեցի, զրիւք եւ թղթով նոր Կտակարանին, եւ տիպ նորա մաքուր: Ընդ նմին միւս եւս Օրացոյց, նոր գրովք, զոր յատուկ վասն Օրացոյցին ետուն թափել:

«Յետ նորա տկաս Բարդաղան իմաստասիրութիւնն, թարգմանեալ ի Վ. Հ. Վրթանէսէն, մանր գրով եւ գրիւք, նման Քերականութեան, եւ տիպ նորա մաքուր, եւ ընդ ամէն լինի իւր 45 կամ 46 տալր: Եւ քանզի հարկ էր ընկերել նմա միւս եւս գիրք, մտախոհ լեալ՝ հոսակ յետոյ ի ձեռն առին զիտքը ժամացիրքն, զի սակա մընացեալ էր եւ այն: Եւ ահա երկուքին սոքա փոփոխակի ընդ մամլով են, եւ խորհին միւս եւս Օրացոյց տպագրել նոր գրովք, այլ եւս նորափոր ամսական փայտիւք խորհրդաւորօք, որք եւ վայելուչք յոյժեղեն: Եւ յետ սոցա յուսամք թէ ի ձմերանս՝ երկրաչափութիւնն ընդ մամլով մտցէ:

«Գործնաւորք տպարանին փոփոխեցան, զի շարաբարդօղն Քերականութեան (զոր եւ գիտէ Հայրութիւնդ), չեւ քաւ վճարեալ զՓարպեցին՝ մեկնեցաւ, պատճառեալ թէ սակաւ չափ: Այլում ումք փերարացւոյ նորոգ ուսուցին, եւ յետ իւր երկուց ամսոց փայտեաւ եւ անյայտ եղեւ: Ապա անճարացեալ կարօտ եղեն հին շարդին՝ Թօնի Մառքեթեանի բարեկամին քում, որ յետ եօթն փոփոխութեանց՝ եղեալ էր փոթ ի միում տպարանի, 4 լիթով յաւուրն. վասն որոյ յօժարութեամբ յանձն առ զալ առ մեզ յուսով մեծազոյն չահու. եւ այժմ նա է շարօղն: Այլ եւ ամենուն ընդ նմա, զոր եւ գիտես, որ թէպէտեւ վարժեալ ի շարել, բայց աշխատի մանկապէս:

«Պոռնէսքօ թօքթօլէոն ինքնակամ մեկնեցաւ, մինչդեռ տպագրիւր Բարդաղան իմաստասիրութիւնն, եւ եկն փոխանակ նորա այլ

Թօռօրլիէն, որ եւ երբեմն տպագրեաց առ մեղ զՕրացոյցն, եւ ըստ արհեստին երեւի հմտագոյն քան զՊոսանչէսքօն: Ի փոփոխել այսոցիկ զործաւորաց՝ իոռօթն մեր միշտ նոյնն ք, այսինքն Վ. Հ. ինչատուրն, որ եւ յայսմ ամի ախտացաւ զտենդ աշնանային, թէպէտեւ այժմ Աստուծով առողջ վայր»¹⁵:

(Շար. 1)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄԴՅԵՄԵԱՆ

15. Տպարանի զործաւորներու մասին գուարճալի մանրամասնութիւն մը վը գտնենք Օրագրութեան մը մէջ, գրուած 30 Հոկտ. 1793ին. «Յաւուրս աշնանային գիւղաղացութեանն զողացան զամենայն աղաւնիս՝ զոր պահէպէ ի պարտիղին, եւ յետ քանի մի աւուրց գտաւ զող մի ի պարտիղին ի Սանդօ մշակէն, որոյ ի փախէն փոքրիկ նաւովաւ՝ զհետ պնդեցաւ նմա մշակն մեր բաց նաւովաւ, եւ ի մօտել նմա առ զողն, որ փախէր գէպի Լիւսօ, փոշեաց զողն յօղնութիւն զընկերս իւր զերկոսին՝ որք վային անդ: Յորոց զանդիտեալ Սանդօյին դարձաւ, եւ առեալ ընդ իւր զթօնի չարօղն եւ զթօնի տալօղն՝ դարձեալ պնդեցաւ զկնի զողոյն եւ երկուց ընկերաց նորա, որք մտեալ ի նաւակն նորա՝ փախտեայ դաննային ի Վենէտիկ...»:

Résumé

LES DÉBUTS DE L'IMPRIMERIE ARMÉNIENNE DE ST. LAZARE (VENISE) (1789-1989)

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

L'imprimerie arménienne de St. Lazare à Venise a deux cents ans.

Le Fondateur de la Congrégation Mekhitariste, l'Abbé Mekhitar, dès son arrivée à Venise (1715), malgré les conditions de vie très pénibles, a commencé à imprimer des livres en langue arménienne auprès d'imprimeries vénitiennes et cela jusqu'à sa mort (1749). Nous pouvons compter en cette période à peu près une cinquantaine de volumes publiés avec d'immenses sacrifices.

Après la mort du Fondateur, l'activité éditoriale du Monastère a continué de même manière. Malheureusement, l'impression des livres se faisaient dans de très grandes difficultés, donné le monopole exclusif des imprimeries vénitiennes imprimant en arménien, qui mettaient de lourdes conditions et auxquelles devait se soumettre le Monastère Mekhi-

tariste de St. Lazare, en plus, le travail se faisait la plus part du temps d'une manière arbitraire.

Au fil des années, des exigences pécuniaires ainsi que les difficultés morales imposées par les imprimeries vénitienne qui détenaient le monopole de l'impression en langue arménienne, firent mûrir chez les responsables de la Congrégation Mekhitariste, la ferme conviction de la nécessité urgente d'avoir sa propre imprimerie.

La République de Venise, en ces temps-ci, était très avare dans ses concessions de droit d'impression et il était presque impossible d'ouvrir de nouvelles imprimeries. Par bonheur, pour l'île de St. Lazare, l'imprimerie vénitienne Bortoli, qui avait imprimé la plus grande partie des livres publiés par la Congrégation Mekhitariste et qui depuis 1695 jusqu'en 1772 imprimait en langue arménienne, pour des raisons qui nous sont inconnues, avait cessé toute activité tout en conservant le droit d'impression. Ce fut alors que la Congrégation Mekhitariste se met en contact avec les responsables de cette imprimerie et réussit à leur arracher le droit d'impression par un accord écrit et par lequel la Maison Bortoli ne devait plus se mêler d'impression d'aucun livre; l'accord qui fut signé le 21 Janvier 1789, ajoutait une condition favorable à Bortoli lui léguant une certaine somme annuelle et le droit d'être mentionné sur chaque frontispice de livres imprimés à St. Lazare par l'expression: «Au nom d'Antoine Bortoli».

Le premier livre imprimé par la toute nouvelle imprimerie arménienne Mekhitariste fut le Calendrier-Almanach de 1790, puis suivirent en cette même année 1789, le Nouveau Testament, les Actes des Apôtres, le Psautier, le Livre de prière et le commentaire au Cantique des Cantiques par Krikor de Narek. Ce n'était que les premiers pas d'un nouveau né qui durant deux siècles n'a fait que grandir et s'épanouir, donnant à la nation arménienne, sa propre culture ancestrale.

Actuellement l'imprimerie fonctionne toujours et selon des critères beaucoup plus modernes, et suivant l'esprit du Fondateur, tâche de réaliser l'idéal de celui-ci, c'est-à-dire donner au peuple arménien le progrès et la connaissance profonde de sa propre Culture et Spiritualité.